

БЕЗОПЛАТНІ ДОГОВОРИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН

Надьон В. В., Підоненко В. В.

ВСТУП

Цивільно-правові норми опосередковують рух у суспільстві різних майнових і немайнових благ – грошей, товарів, результатів робіт та послуг. Цивільні правовідносини, що виникають на основі цих норм, являють собою окремі елементи загальної структури ринку товарів, робіт та послуг.

Аналіз взаємодії суб'єктів, які вступають між собою в цивільні правовідносини, дає змогу зробити висновок про наявність двох основних їх моделей. Перша модель розрахована на відносини, в яких одна особа, передаючи іншій особі те чи інше благо, натомість одержує певний еквівалент у вигляді іншого блага. Саме зустрічний рух коштів, товарів, результатів робіт і послуг є економічною основою будь-якого суспільства. Логіка відносин у цьому аспекті очевидна: особа, що бажає одержати те або інше майнове чи немайнове благо, може досягти бажаної мети, передавши власнику цього блага те, що потрібно останньому, тобто інше благо. У цьому плані обмін у суспільстві означає оплатність. Як зазначала Р.Й. Халфіна, формула товарного обороту $T - G - T$ вимагає в кожній зі своїх метаморфоз $T - G$ чи $G - T$ надання чогось замість наданого. Це зумовлює і структуру правової форми: зобов'язання виникає лише тоді, коли натомість що-небудь надано¹.

Оплатність обміну заснована на взаємності, тобто внутрішньому зв'язку між змінами в майновій сфері обох контрагентів і зустрічності їхніх дій (надань)². Саме тому, коли говорять про цінність об'єкта обороту, як правило, йдеться про те, щоб визначити «ступінь його придатності для оплатного обміну»³. Майно як мінова цінність, за визначенням, завжди придатне до оплатного обміну. Регульований цивільним правом оборот складається із сукупності актів оплатного обміну, тобто зустрічного та взаємного руху мінових цінностей від

¹ Халфіна Р.О. Договор в английском праве : моногр. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. С. 172.

² Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1957. С. 7–8.

³ Энкецерус Л. Курс германского гражданского права : підруч. / под ред. Д.М. Генкина. Москва, 1950. Т. 1. С. 59.

однієї особи до іншої⁴. Правовідносини, побудовані за такою моделлю, отримали в праві назву оплатних правовідносин.

Існує й інша модель, відповідно до якої передання однією особою іншій особі певного майнового чи немайнового блага не пов'язане із зустрічним одержанням іншого блага. Правовідносини цього типу мають узагальнену назву безоплатних правовідносин.

На перший погляд, друга модель взаємин здається нетиповою, оскільки, вступаючи в цивільні правовідносини, віддаючи будь-яке благо, особа має розраховувати на одержання відповідного еквівалента, що становить для неї економічний інтерес. Однак, як показує історія, безоплатні відносини не є винятком. Ретроспективний аналіз різних правових порядків свідчить про поширення цивільних відносин, в яких одна зі сторін передавала іншій стороні певне майно, при цьому не лише не одержуючи, але навіть й не розраховуючи на взаємне одержання іншого майна. Безоплатні відносини – невід'ємна частина людського життя загалом, а їхня правова форма – важливий елемент правової культури. Протягом сторіч у різних правових порядках накопичувався досвід регулювання безоплатних відносин, розроблялися юридичні способи їх опосередкування, формулювалися теоретичні висновки щодо ефективності тих чи інших правових норм.

Тому необхідним є наукове розв'язання цілої низки проблем, що виникає у цій сфері.

У роботі сутність безоплатних договорів аналізується через такі поняття, як «зустрічність» та «еквівалентність» взаємного надання. Важливим вбачається висновок про існування оплатних та безоплатних відносин у вузькому та широкому значенні, аналіз різноманітних договорів із позиції оплатного або безоплатного характеру відносин між сторонами.

У роботі наводяться конкретні пропозиції щодо можливого запровадження безоплатних договорів на практиці, аналізуються недоліки чинного законодавства.

1. Загальна характеристика договорів з погляду їх оплатного (безоплатного) характеру

Науковий аналіз того чи іншого правового явища стає справді актуальним лише тоді, коли саме явище має важливе соціальне значення. У зв'язку із цим можна констатувати, що за останні десятиліття сфера безоплатного переміщення матеріальних благ значно розширилася. Як зазначається в літературі, в сучасних посткапіталістичних країнах питома вага безоплатних правочинів і, в першу чергу, договору пожертви стала набагато більшою. Це пов'язано з розширенням благодійної діяльності, збільшенням кількості різного

⁴ Туктаров Ю.К. Имущественные права как объекты гражданско-правового оборота. Москва, 2003. С. 112.

роду фондів та організацій, що безпосередньо здійснюють безоплатне передання майна у благодійних цілях. Акти дарування (пожертви) здійснюють й інші юридичні, а також фізичні особи⁵. Економіка розвинутих країн побудована таким чином, що жертвувати що-небудь особам, які потребують цього, стає не лише престижно, але й вигідно.

Істотні зміни за останні роки відбулися і в Україні, де виникли різні правові форми опосередкування безоплатного переходу матеріальних благ від однієї особи до іншої. Нині поняття «меценатство», «спонсорство», «благодійна діяльність», «гуманітарна допомога», «грант» «пожертва» набули не лише наукове, але й законодавче закріплення⁶.

У зв'язку із цим постає питання щодо розробки теорії безоплатних договорів як юридичної форми опосередкування безоплатних відносин у сучасному суспільстві.

Однак перш ніж безпосередньо аналізувати природу оплатних та безоплатних договорів, необхідно проаналізувати сутність таких понять, як *оплатність та безоплатність відносин* загалом. З цього питання в науці склалося досить суперечливе положення. З одного боку, як зазначає Р.А. Максоцький, «поняття оплатності і безоплатності вживаються як такі, що самі собою розуміються, без будь-яких пояснень»⁷. З іншого боку, «питання про визначення поняття безоплатності є одним із найбільш важких питань у цивільному праві»⁸.

У найзагальнішому вигляді можна зазначити, що безоплатними відносинами, незалежно від підстав їх виникнення, є відносини, ч яких майновому наданню однієї особи не протистоїть зустрічне майнове надання іншої особи. І, навпаки, надання, що дається однією особою, замість майна, отриманого від іншої особи, свідчить про оплатний характер відносин, що існують між сторонами.

Учені, що безпосередньо розробляли теорію безоплатних відносин (О.О. Сімолін, М.Й. Бару), звернули увагу на одну істотну обставину: оплатність та безоплатність відносин, що складаються в суспільстві, не обмежується одними договорами, але проникають і в інші підгалузі цивільного права⁹. М.Й. Бару зазначав, що ці поняття мають значення

⁵ Black H.C. Black's Law Dictionary. 6-th ed. St. Paul, Minn: West publishing Co, 1990. P. 233.

⁶ Про прибутковий податок з громадян : Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 р. № 13-92-ВР. *Відомості Верхов. Ради України*. 1992. № 10. Ст. 77; Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.99 р. № 1192-XIV. *Відомості Верхов. Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451; Постанова Правління Національного банку України від 01.11.1995 р. № 269. *Бізнес*. 1999. № 1–2.

⁷ Максоцький Р.А. Возмездность и безвозмездность в современном гражданском праве : учеб. пособие. Москва : ООО «ТК Велби», 2002. С. 7.

⁸ Симолин А.А. Влияние момента безвозмездности в гражданском праве. С. 3.

⁹ Бару М.И. Понятие и содержание возмездности и безвозмездности в советском гражданском праве. *Ученые записки Харьк. юрид. ин-та*. 1959. Вып. 13. С. 20.

не лише в зобов'язальних відносинах, але й у відносинах власності. Наприклад, тільки критерієм оплатності чи безоплатності відрізняються один від другого такі інститути речового права, як реквізиція та конфіскація¹⁰. Безоплатність була притаманна до недавнього минулого і земельним відносинам держави та колгоспів. Її елементи мають місце також у відносинах між громадянами України і державою при приватизації державного житлового фонду і земельних ділянок.

Свою чергою оплатність чи безоплатність відносин у сфері зобов'язального права традиційно пов'язується з договірним правом. Однак і тут є винятки. У низці випадків питання про безоплатний характер відносин виникає й у недоговірних відносинах. Так, безумовно безоплатними будуть відносини, що виникають у процесі відшкодування шкоди потерпілому особою, яка заподіяла шкоду, або відшкодування шкоди особі, яка рятувала здоров'я і життя фізичної особи, майно фізичної чи юридичної особи.

Сказане свідчить про те, що *поняття «безоплатні (оплатні) правовідносини» ширше за поняття «безоплатні (оплатні) договори», тому що безоплатні (оплатні) правовідносини можуть виникати не лише у сфері договірного права, але й у сфері речового, а також недоговірного права*¹¹.

Попри дійсно широку сферу, в якій проявляється оплатність або безоплатність відносин, не викликає сумнівів, що в праві фактор оплатності/безоплатності насамперед пов'язується з правочинами. Залежно від свого змісту правочини в цивільному праві традиційно підрозділяють на *оплатні та безоплатні*.

Як розмежувальний критерій класифікації правочинів на оплатні та безоплатні використовується наявність чи відсутність зустрічного надання. Якщо стосовно двосторонніх правочинів (договорів) питання про їх оплатний або безоплатний характер здається цілком обґрунтованим, то щодо правочинів односторонніх воно не виглядає настільки очевидним. Річ у тім, що в односторонньому правочині одній особі від самого початку не протистоїть друга особа, що має (або не має) здійснити зустрічне надання.

Тому виникає питання: чи можна взагалі говорити про односторонні правочини в аспекті їхньої оплатності або безоплатності? У науці це питання не отримало однозначного вирішення. У літературі досить широко представлена думка про те, що всі односторонні правочини є безоплатними з огляду на саму їх природу¹².

¹⁰ Там само.

¹¹ Новікова В.В. Безоплатні договори у цивільному праві України : моногр. Харків : Ксилон, 2008. 137 с.

¹² Цивільне право України : підруч. У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ : Юринком Інтер, 2004. Т. 1. С. 219.

Дійсно, обов'язок надання зустрічного задоволення в односторонніх правочинах відсутній. Однак така відсутність не тотожна тому, що існує в безоплатних договорах. У таких договорах присутня друга сторона, що через природу відносин не зобов'язана нічого давати натомість. В односторонніх же правочинах такої сторони просто немає. Якщо для здійснення одностороннього правочину досить волі однієї сторони, то про другу сторону тут не йдеться. Тим більше не може виникнути питання про те, чи зобов'язана друга сторона здійснити зустрічне надання.

Це дало підставу М.Й. Бару в процесі аналізу всієї маси цивільно-правових відносин зробити висновок, що не усім відносинам притаманна еквівалентність чи оплатність. Ніхто не стане стверджувати, зазначає автор, що спадкове право, яке становить невід'ємну частину цивільного права, будується на засадах еквівалентності чи оплатності. Наше право не знає спадкових договорів, і тому в спадковому праві ми не знайдемо ані поняття еквівалентності, с поняття оплатності¹³. Справді, будучи одностороннім правочином, складання заповіту не вимагає наявності другої сторони відносин – спадкоємця. У зв'язку із цим говорити про заповіт з огляду на його безоплатний характер немає рації, оскільки спадкоємець не лише не робить майнового надання заповідачу (тип безоплатного правочину), але й не протистоїть йому.

Якщо ж узяти спадковий договір, що був відсутній раніше у цивільному законодавстві, то ситуація зміниться докорінно. З тексту ст. 1302 ЦК України прямо випливає, що спадковий договір має оплатний характер, тому що кожна зі сторін здійснює зустрічне надання. Набувач майна за договором виконує певні дії, зазначені відчужувачем, а відчужувач передає набувачу майно у власність. Як у разі заповіту, так і в разі наявності спадкового договору існує особа, що одержить майно (спадкоємець, набувач). Однак у разі заповіту дії заповідача ніяк не пов'язані з діями спадкоємця і не залежать від них.

Якщо погодитися з М.М. Сібільовим¹⁴, Є.О. Сухановим¹⁵ у тому що всі односторонні правочини автоматично є безоплатними, то важко буде визначити правову природу, наприклад, такого одностороннього правочину, як публічна обіцянка винагороди. Відповідно до ч. 1 ст. 1144, ч. 3 ст. 1151 ЦК України особа, що дала таку обіцянку, зобов'язується сплатити відповідну суму винагороди (нагороду) особі, що виконала завдання чи перемогла на конкурсі. Визнати публічну обіцянку винагороди безоплатним правочином вкрай важко. Тому

¹³ Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1957. С. 7.

¹⁴ Цивільне право України: підручн.: У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. Т. 1. С. 219.

¹⁵ Гражданское право : учебн. В 4 т. / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. Москва : Волтерс Клувер, 2004. Т. 1. С. 452.

критерій оплатності/безоплатності навряд чи можна застосувати в цьому разі.

Цікаво зазначити, що в літературі класифікація правочинів на оплатні та безоплатні нерідко проводиться без пояснення суті цього критерію. Однак при цьому всі приклади як оплатних, так і безоплатних правочинів, що наводяться авторами, належать винятково до договорів, а не до односторонніх правочинів¹⁶.

З урахуванням сказаного більш обґрунтованим здається інший підхід. Науковці зазначають, що класифікація правочинів може проводитися за різними критеріями. Своєю чергою договори (дво- та багатосторонні правочини) мають власну класифікацію. Саме договори, а не односторонні правочини, на думку деяких учених, класифікуються як оплатні та безоплатні¹⁷. З таким підходом можна цілком погодитися, оскільки він дає змогу відповісти на всі проблемні питання, що були поставлені вище.

На противагу цьому можна навести лише один аргумент. Як було зазначено, ч літературі оплатність/безоплатність іноді розглядається в більш широкому контексті, ніж оплатність/безоплатність конкретного правочину. Таким чином, із певною часткою умовності можна говорити про те, що «відносини» між заповідачем та спадкоємцем мають безоплатний характер. Таке твердження може використовуватися лише для того, щоб підкреслити, що спадкоємець нічого не передає заповідачу замість отриманого. У цьому плані зобов'язання, що випливають із публічної обіцянки винагорода, навпаки, будуть мати оплатний характер. Особа, що дала таку обіцянку, виплатить винагороду лише в разі передачі їй результату завдання (скажімо, перемоги на конкурсі) другою стороною. Однак говорити про те, що заповіт є безоплатним правочином, а обіцянка винагорода – правочином оплатним, некоректно.

Отже, в точному значенні слова говорити про оплатність або безоплатність можна лише стосовно двосторонніх, а не односторонніх правочинів, тому з огляду на оплатний/безоплатний характер має проводитися класифікація не правочинів загалом, а лише договорів.

З урахуванням викладеного можна перейти до безпосередньої проблеми – аналізу природи оплатних та безоплатних договорів.

Оплатним визнається договір, за яким сторона має одержати плату чи інше зустрічне надання за виконання своїх обов'язків. При цьому дії, вчинені однією особою (передання речі у власність, у користування, виконання роботи, надання послуги), компенсуються діями другої сторони (сплата зумовленої ціни, винагорода тощо).

¹⁶ Цивільне право України: Академічний курс : підручн. У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Концерн "Видавничий Дім Ін Юре", 2003. Т. 1. С. 230.

¹⁷ Гражданское право : учебник / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва : Проспект, 1996. Ч. 1. С. 195.

Безоплатним визнається договір, за яким одна сторона зобов'язується виконати свої обов'язки без якого-небудь зустрічного надання, що має майновий характер. Таким чином, у безоплатних правочинах дії сторін взаємно не компенсуються, і одна особа вчиняє дії на користь другої, не одержуючи зустрічного майнового задоволення¹⁸.

У процесі характеристики договорів з огляду на їх оплатний чи безоплатний характер ключове значення має те, чи *буде передано однією стороною другій стороні що-небудь замість отриманого*. Якщо таке передання відбудеться, то складеться тип оплатних відносин, якщо ні, то відносин безоплатних. Однак це посилення не є в науці безперечним.

Із самого початку термінологічна та сутнісна проблема пов'язана із з'ясуванням того, що саме буде (або не буде) передаватися однією стороною другій стороні за договором. Існує цілий спектр термінів, за допомогою яких визначається те матеріальне благо, що зазнає переміщення в процесі здійснення правочинів. Зокрема, в науці та законодавстві використовуються такі поняття, як «зустрічне задоволення», «зустрічне виконання», «компенсація», «плата», «виконання», «еквівалент», а також «зустрічне надання».

Серед науковців немає єдності в підході до вирішення цього питання. Деякі автори вказують на тотожність понять «зустрічне виконання» та «зустрічне надання»¹⁹. Так, О.М. Садіков вказує, що зустрічне виконання має місце в оплатних договорах, стосовно яких воно іменується в ЦК РФ також зустрічним наданням²⁰. Таким чином, автор прямо вказує на те, що зустрічне виконання може розглядатися як зустрічне надання. У літературі зустрічаються й інші погляди. Наприклад, вважається, що сторона, на якій лежить зустрічне виконання, вправі його затримати цілком чи в частині доти, поки розмірне виконання не буде запропоновано другій стороні²¹. Згадування про домірність виконання дозволяє зробити висновок, що тут йдеться саме про еквівалентне зустрічне надання, а не взагалі про будь-який обов'язок контрагента.

Далеко не кожне з названих понять можна визнати прийнятним. Скажімо, важко визнати обґрунтованим використання термінів, що не просто вказували б на зустрічний рух матеріального блага, але одночасно визначали б його домірність із первісним благом. Тому такі поняття, як «еквівалент», «компенсація», «зустрічне задоволення», необхідно з подальшого наукового аналізу виключити. Як видається, термін «плата»

¹⁸ Осипова Г.Т. Правовое регулирование сделок, совершаемых гражданами. Минск, 1986. С. 10.

¹⁹ Гражданское право : учебн. / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. Москва, 1997. Ч. 1. С. 408.

²⁰ Комментарий к ГК РФ. Ч. 1 (постатейный) / Рук. авт. кол. и отв. ред. проф. О.Н. Садиков. Москва : Статут, 2003. С. 342.

²¹ Гражданское право. Ч. 1 : учебн. / под ред Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгалло, В.А. Плетнева. Москва : Изд. группа «Норма-Инфра М», 1998. С. 366.

також має свої недоліки. Насамперед, він логічно пов'язаний із грошовим наданням, хоча благо, передане замість отриманого, може і не мати грошового вираження. Поняття «виконання» має більш вузьке значення і пов'язане з виконанням зобов'язань.

Здається, що найбільш прийнятним є поняття *«зустрічне надання»*. З одного боку, воно є досить нейтральним і вказує лише на об'єкт, що передається замість отриманого, а не на його ціннісне співвідношення з отриманим об'єктом. З другого боку, цей термін є чітким, оскільки характеризує зустрічну спрямованість руху одного матеріального блага замість отриманого іншого матеріального блага. Таким чином, *зустрічне надання – це благо, що передається однією стороною другій стороні з огляду на визначені, передбачені договором чи законом підстави. Відсутність зустрічного надання свідчить про безоплатний характер договірних відносин сторін.*

З цього можна зробити ще один висновок, що стосується безпосередньо договорів. *Безоплатним є договір, укладений в інтересах винятково однієї сторони, коли друга сторона, вступаючи в зобов'язання, не має на увазі одержання якого-небудь зустрічного майнового надання.*

Характеризуючи безоплатні договори, необхідно визначити низку принципово важливих моментів, в яких знаходить свій прояв сутність зустрічного надання. Для того щоб більш детально визначити поняття «зустрічне надання» і те, в яких випадках не можна говорити про його наявність, необхідно відповісти на запитання:

- а) в якій формі можливо зустрічне надання;*
- б) який розмір зустрічного надання;*
- в) яким є порядок передачі зустрічного надання.*

Слідуючи цій логіці, насамперед необхідно з'ясувати *форму, в якій виражається зустрічне надання.*

Коли говорять про оплатність тих чи інших відносин, то на перший погляд може здатися, що при цьому мають на увазі грошові відносини. Тому в літературі під зустрічним наданням, у першу чергу, розуміються певні *кошти*. Саме з урахуванням цього зустрічне надання нерідко називається платою, платежем або грошовим еквівалентом. Так, за договором купівлі-продажу особа замість переданої речі одержує певну грошову суму.

Ключовим у легальному визначенні оплатності та безоплатності є ознака наявності чи відсутності зустрічного надання. При цьому надання плати, як справедливо зазначено в літературі, є лише найбільш типовим²², але аж ніяк не єдиним варіантом зустрічного надання. Іншими словами, оплатне відношення сторін не обов'язково має бути тільки грошовим. Оплата може виражатися також у наданні речей,

²² Гражданский кодекс РФ. Ч. 1 : науч.-практ. коммент. / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина, В.П. Мозолина. Москва, 1996. С. 620.

виконанні роботи чи наданні послуг. Щоб охопити всі ці випадки, на думку О.С. Йоффе, оплатний правочин варто визначити таким, в якому наданню, вчиненому однією стороною, відповідає зустрічне задоволення, одержуване нею від другої сторони²³.

Слід зазначити, що в зарубіжному праві також робилися кількарізні спроби визначити природу зустрічного надання. Найбільш відомим і часто використовуваним є визначення зустрічного надання, дане в рішенні по справі *Curtie v. Miza* 1875 р. У ньому закріплене вкрай широке розуміння зустрічного надання. Вважається, що належне зустрічне задоволення може являти собою право, вигоду або благо, отримані однією стороною, чи обмеження в праві, чи збиток або відповідальність, узяті на себе другою стороною. Іншими словами, зустрічне задоволення являє собою «прибуток на стороні кредитора» чи «збиток на стороні боржника», що можуть бути як у тілесній (гроші, товари тощо), так і в безтілесній формі (узяті на себе зобов'язання, відмова від права тощо)²⁴.

Таким чином, поняття майнового надання виходить далеко за межі лише грошової форми і може мати різні форми свого вираження.

Зустрічне надання також може мати *натуральну форму*. Наприклад, за договором міни сторони обмінюються предметами без посередництва грошей, однак не викликає сумніву, що ці відносини є оплатними подібно до відносин купівлі-продажу. Ступінь поширення відносин, в яких зустрічне надання має натуральну форму, може бути різним. Він знаходить своє безпосереднє вираження в договорі міни, у якому кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар.

Надання може виражатися не лише в грошовій чи натуральній формі. Воно може мати також форму послуги. Послуга умовно є певним благом.

У теоретичному плані різниця між договором про надання послуг і договором дарування є очевидною. Так, якщо перший договір має оплатний характер, то одна сторона – виконавець вчиняє дії з надання послуги, а друга сторона як зустрічне надання сплачує певну суму грошей.

З урахуванням викладеного інтерес становить правова природа чайових. Їхня сплата відбувається на виконання вимог пристойностей, а не юридичного обов'язку. Відомо, що несплата чайових жодних правових наслідків для особи, що обслуговується, не спричиняє. Під натуральні зобов'язання такі правовідносини також не підпадають. В одному з номерів журналу «Комерсант» був наведений приклад із судово-господарської практики, коли готель вів облік усіх сум чайових,

²³ Йоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 2. С. 279.

²⁴ Васильев Е.А. Гражданское и торговое право зарубежных государств. Москва : Статут, 2004. Т. 1. С. 545.

отриманих офіціантами, які працювали в ньому, і виплачував із них прибутковий податок. Адміністрація готелю вважала, що в цьому разі мав місце договір дарування між клієнтами й офіціантами, з яких готель як роботодавець зобов'язаний розраховувати й утримувати прибутковий податок. Аргументувалося це тим, що, оскільки офіціанти одержували чайові регулярно, це входило в їхню зарплату, а отже, і підлягало обкладанню відповідними платежами до Пенсійного фонду²⁵. Здається, що виплата чайових має кваліфікуватися як дарування. Дії офіціанта входять у комплекс ресторанних чи готельних послуг, і клієнт їх оплачує окремо. Виплата чайових залежить від бажання самого клієнта. Вимагати виплати чайових неможливо, тоді як за неналежне обслуговування громадян у ресторані, готелі тощо, тобто в разі ненадання включених у перелік послуг, зазначені юридичні особи можуть нести цивільно-правову відповідальність.

Результат роботи також має розглядатися як певне благо, що становить інтерес для сторін договору. Передаючи результат роботи, підрядник своїми діями робить зустрічне надання на користь другої сторони – замовника. Саме результат робіт і становить для замовника той майновий інтерес, для одержання якого він вступає в договірні відносини.

Зустрічне надання може мати ще одну форму свого вираження, зокрема, у поступці яких-небудь майнових прав, наприклад, *відступленні права вимоги*. Право вимоги, як і будь-яке інше майнове право, належить до майна (ст. 190 ЦК України). У зв'язку із цим відступлення права вимоги може розглядатися як надання, що передається однією стороною другій стороні замість отриманого від неї майнового надання. Наприклад, у договорі купівлі-продажу сторони можуть передбачити, що покупець замість сплати покупної ціни може на свій вибір відступити продавцю належне йому право вимоги до третьої особи. У цьому разі відступлення права вимоги буде розглядатися сторонами як зустрічне надання, рівнозначне передбаченій у договорі грошовій сумі.

Однак, як справедливо вказувалося в літературі, відступлення вимоги кредитором іншій особі допускається, якщо воно не суперечить закону, іншим нормативно-правовим актам чи договору²⁶. У зв'язку із цим як зустрічне надання не може виступати відступлення такого права, що нерозривно пов'язане з особистістю кредитора (наприклад, права на одержання відшкодування у зв'язку із заподіянням шкоди).

Щодо зазначених вже об'єктів (грошей, речей, результатів робіт тощо) серед науковців загалом суперечок не виникає. Ці об'єкти розглядаються як безперечні майнові блага, передавання яких свідчить

²⁵ Максочкий Р.А. Возмездность и безвозмездность в современном гражданском праве : учеб. пособие. Москва : ТК «Велби», 2002. С. 22.

²⁶ Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. С. 11.

про факт здійснення майнового надання. Однак в інших випадках питання про оплатність чи безоплатність відносин не є настільки очевидним.

Зокрема, виникає питання, чи можна розглядати як зустрічне надання звільнення особи від обов'язку, що на ньому лежить. Це питання не має однозначної відповіді. Наприклад, за зроблену послугу особа, якій послуга зроблена, звільняє боржника-виконавця від його обов'язку за іншим зобов'язанням, в якому вони є сторонами. У цьому випадку вчинені сторонами надання мають собою певний логічний зв'язок. Тому теоретично такого роду відносини можуть розглядатися як оплатні. Якщо ж сторони не були зв'язані двома різними зобов'язаннями і кредитор звільнив боржника від виконання обов'язку не як зустрічна дія, тобто відбулося те, що в цивільному праві прийнято називати прощенням боргу, то відносини будуть безоплатними. Це, по суті, своєрідна форма дарування.

На думку Є. Годеме, «метою виникнення й існування обов'язку є одержання зустрічного надання, тобто метою обов'язку є предмет іншого обов'язку»²⁷.

Розглядаючи питання про те, в якій формі може бути виражене майнове надання, необхідно проаналізувати правову природу *покладання* та визначити, чи може покладання розглядатися також як зустрічне надання. Наочним прикладом такого роду може бути договір дарування, за яким передання майна у власність супроводжується покладанням на обдаровуваного виконання якого-небудь обов'язку стосовно дарувальника чи третіх осіб. Наприклад, дарувальник покладає на обдаровуваного обов'язок передати іншій особі яку-небудь конкретну річ із числа речей, отриманих у дарунок. З одного боку, договір дарування належить до числа безоплатних договорів, з іншого – в разі наявності покладання обдаровуваний змушений також вчинити певні дії, зокрема, з передачі майна. Визнання такої передачі, як зустрічне надання з боку обдаровуваного, неминуче спричинило б визнання договору дарування як оплатного договору.

У літературі це питання набуло дискусійного характеру.

Деякі автори (О.О. Сімолін²⁸, І.Б. Новицький²⁹, М.Й. Бару³⁰, М.В. Гордон³¹) вважають, що наявність обов'язку на обох сторонах

²⁷ Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Москва : Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. С. 118–146.

²⁸ Симолин А.А. Влияние момента безвозмездности в гражданском праве : моногр. Москва : Статут, 2005.

²⁹ Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве. Москва : Гос. изд. юрид. лит., 1950.

³⁰ Бару М.И. Понятие и содержание возмездности и безвозмездности в советском гражданском праве. *Ученые записки Харьк. юрид. ин-та*. 1959. Вып. 13.

³¹ Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве. *Ученые записки*. 1954. Вып. 5.

правовідношення не «руйнує» його безоплатність. Інші автори дотримуються протилежної позиції. Зокрема, А.Л. Маковський зазначає, що «безоплатність, будучи конститутивною ознакою дарування, виключає можливість розглядати як дарування такий договір, за яким безоплатне передання майна у власність супроводжується покладанням на обдаровуваного виконання якого-небудь обов'язку щодо дарувальника чи інших осіб»³².

Позиція авторів, які заперечують при безоплатності наявність покладання однією стороною на іншу певного обов'язку, пояснюється тим, що вони обмежуються розглядом цього питання лише щодо договору дарування. Однак його необхідно розглядати стосовно всіх договорів, і навіть ширше – всіх правовідносин. Дійсно, як тільки ми звернемося до інших безоплатних договорів, то знайдемо безліч випадків, коли наявність обов'язків на обох сторонах договору не перетворює його на оплатний. Можна навести багато прикладів, коли в безоплатних правочинах на сторону, що одержує деяке «благодіяння», покладається контрагентом певний обов'язок, але від цього правочин не перетворюється з безоплатного на оплатний.

Щоб пояснити природу покладання з погляду оплатності чи безоплатності відносин сторін, О.О. Сімолін запропонував використувати спеціальне поняття. Йдеться про так званий *модус*, тобто покладання однією стороною на іншу обов'язків на свою користь, чи на користь певних або невизначених третіх осіб, чи взагалі у «загальнокорисних» цілях³³. При цьому, на думку автора, модус не перетворює безоплатні відносини сторін на оплатні. Річ у тім, що покладений на сторону обов'язок є обмеженням (зменшенням) наданого іншою стороною. Якщо особа одержує майно за договором дарування, то передача частини цього майна дарувальнику (іншій особі за вказівкою дарувальника) не означає наявності зустрічного надання з боку обдаровуваного. Просто після виконання покладання отримана ним у результаті майнова маса буде менше, ніж він одержав би в разі відсутності покладання.

Тому О.О. Сімолін пропонує два критерії модусу: 1) зазначений обов'язок тієї сторони, що збагачується за безоплатними правочинами, має «виконуватися тільки і винятково з того, що дала інша сторона»; 2) у діях тієї сторони, що цей модус виконує, має бути тісний зв'язок із тим, що надано³⁴.

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що в разі покладання особа, яка одержала майно, наприклад обдаровуваний, нічого не передає замість отриманого, не робить зустрічного надання. Його

³² Гражданский кодекс РФ. Ч. 1 / под ред. О.М. Козырь, А.Л. Маковского, С.А. Хохлова. Москва, 1996. С. 306.

³³ Там само. С. 153–154.

³⁴ Там само. С. 42.

обов'язок спричиняє лише обмеження (зменшення) отриманого ним розміру наданого іншою стороною (дарувальником).

2. Форма вираження оплатності (безоплатності)

у договірних правовідносинах в окремих правових системах

Наявність зустрічного надання як елемента договору є дуже важливою при характеристиці договорів з огляду на їх оплатний або безоплатний характер. В англо-американському праві передбачається, щоб зустрічне задоволення було потрібно як з боку оферента, так і з боку акцептанта в обмін на пропозицію першого. Таким об'єктом є те, що «хоче одержати особа, яка зробила обіцянку, в обмін на дану обіцянку і що в дійсності дається особою, якій обіцянка адресована»³⁵. Теорія зустрічного задоволення в правочині поширюється до визнання того, що наміри сторін мають бути адресовані один одному, тобто мати взаємний характер. Замало того, щоб особа, яка зробила обіцянку, очікувала як зустрічне задоволення обіцянку або виконання з боку особи, до якої вона адресувала свою обіцянку. Важливо, щоб ця остання особа зробила те, що від неї очікують, в обмін на адресовану їй обіцянку³⁶.

Відповідно до теорії правочину практично все, що було об'єктом торгу в процесі обміну на обіцянку, могло вважатися зустрічним задоволенням. Звичайно, зустрічне задоволення – це відповідна обіцянка, наприклад, коли продавець обіцяє поставити товари у визначений строк, у майбутньому у відповідь на обіцянку покупця оплатити їх у момент одержання. Такі договори часто називаються двосторонніми, тому що обіцянка дається обома сторонами. Однак іноді зустрічне задоволення є не відповідною обіцянкою, а дією з виконання договору, що укладається, коли, наприклад, продавець поставляє товари у відповідь на обіцянку покупця оплатити їх наприкінці місяця. Такі договори називаються односторонніми, оскільки обіцянка в них дається тільки однією стороною. Односторонні договори зустрічаються рідше й економічно менш значущі, ніж двосторонні. Як бачимо, у країнах континентальної Європи односторонні договори можуть бути оплатними, в нашому ж законодавстві односторонні договори, як правило, безоплатні, за винятком договору позики.

Ідея доктрини зустрічного задоволення полягає в тому, що особа, даючи обіцянку, покладає на себе правове зобов'язання в обмін на щось, що виходить від кредитора і становить для боржника деяку цінність, тобто обіцянка дається і право вимоги надається на оплатній основі. Питання оплатності в доктрині зустрічного задоволення не збігається з уявленням про оплатність у договірному праві країн

³⁵ Мозолин В.П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. Москва : Наука, 1998. С. 65.

³⁶ Там само. С. 69.

континентальної Європи. За оплатним договором сторони надають чи зобов'язані надати еквівалентні цінності, порівняні в грошах, чи іншим способом. Такими цінностями можуть бути самі гроші, інше майно, включаючи абсолютні права і права вимоги. У торговому обороті оплатність договорів презюмується часто в разі передання речі у власність, якщо спосіб вирахування ціни став непридатним, виконання роботи чи надання послуги, якщо нічого не було сказано про ціну, суди зобов'язують сторону, що одержала майно або інше благо, заплатити ринкову або розумну ціну. За безоплатним договором сторона надає іншій стороні яку-небудь цінність, вигоду без одержання замість еквівалента. Зміст безоплатних договорів у країнах континентальної Європи рівнозначний нашому змісту безоплатних договорів (за нашим законодавством, якщо сторона за договором зобов'язується виконати свої обов'язки, без будь-якого зустрічного надання, що має майновий характер, то такий договір є безоплатним)³⁷. Так, за безоплатним, з погляду континентального права, договором грошової позики позичальник, який одержав у борг деяку грошову суму, дає обіцянку позикодавцю заплатити певну грошову суму (по суті, повернути борг без нарахування відсотків за користування грошима). Однак вимога кредитора про повернення боргу, з огляду на зустрічне задоволення, надане боржнику після того, як він прийняв на себе зобов'язання заплатити (повернути борг), полягає в тому, що кредитор на час позики відчував збиток у праві користуватися та розпоряджатися своїми грошима.

Дотримуючись принципу нееквівалентності зобов'язання та зустрічного задоволення, англійське право допускає винятки з цього правила. Таким винятком є загальноприйняте в Англії положення про те, що сплата частини грошового боргу не може бути підставою для звільнення боржника від сплати всієї суми боргу. Цей принцип був уперше сформульований у рішенні у справі Піннела, що дотепер залишається основним прецедентом із цього питання. У рішенні говориться, що «платіж меншої суми в погашенні більшої, зроблений у строк, не може розглядатися як погашення всієї суми, тому що судді вважають, що в жодному разі менша сума не може задовольнити позивача замість більшої, але передача коня, сокола, одягу тощо була б достатньою» (W.S. Holdsworth). Це мотивується тим, що кінь, сокіл, одяг тощо можуть мати у цьому разі для контрагента особливу цінність, що не збігається зі звичайною ціною, цінність же грошей у кожен момент однакова.

На думку англійських авторів, не можна говорити про зустрічне задоволення, оскільки повна нездійсненність дії, що обіцяється, перетворює оплатний договір на безоплатний. Для визнання

³⁷ Гражданское право : учебник : В 3 т. / Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. Москва : ТК Велби: Изд-во «Проспект», 2003. Т. 1. С. 284.

неможливості виконання обіцянки, що становить зустрічне задоволення, обіцяне має бути настільки нездійсненним із погляду людського знання і розуму в цей період часу, щоб було очевидно, що у сторін не було серйозного наміру домовитися про здійснення такої дії (рішення в справі Кліффорда проти Уотса).

Не може розглядатися як зустрічне задоволення дія чи утримання від дії, вчинена до укладання договору та незалежно від нього. Це так зване минуле зустрічне задоволення (*past consideration*), що не може бути підставою договору. В англійській літературі пропонується такий критерій: якщо дія (чи утримання від дії) мала місце за вимогою боржника і була такого характеру, що припускала оплатність, то вона являє собою виконане зустрічне задоволення, в інших випадках – це минуле зустрічне задоволення³⁸.

При цьому в англійському праві вироблені спеціальні критерії дійсності зустрічного задоволення. Так, зустрічне задоволення має впливати з конкретного договору, а також мати певну цінність (у судовій практиці цінним визнається зустрічне задоволення, якщо воно є благом або вигодою для боржника, або обтяженням чи збитком для кредитора). Будучи цінним для сторін, зустрічне задоволення може не бути еквівалентним. Питання еквівалентності взагалі не розглядається судами, цінність зустрічного задоволення, його відповідність прийнятому зобов'язанню повинні визначитися самими сторонами в момент укладання договору. Зустрічне задоволення не повинне бути умовою та не повинне бути в минулому (*past consideration*), тобто дія, що могла б бути зустрічним задоволенням, має бути вчинена кредитором не в минулому, а після того, як йому була дана обіцянка. Крім того, зустрічне задоволення має бути законним, виходити від особи, якій дається обіцянка, тобто від кредитора, і надане контрагентами один одному, має становити єдиний правочин³⁹.

Для дійсності зобов'язання безоплатного надання необхідне дотримання особливої встановленої правової форми. Недотримання цієї форми спричиняє недійсність зобов'язання. Чи полягає ця форма в тому, що договір має бути зареєстрований у нотаріуса, чи в тому, що форма його має бути письмовою, чи ж, нарешті, у тому, що папера має бути прикладений шматок воску чи паперова облатка, – це все питання техніки, що не мають принципового значення. Основне, загальне, як для англійської, так і для інших правових систем, полягає у тому, що договори, які встановлюють одностороннє зобов'язання, дійсні, якщо дотримана форма, якої вимагає закон.

Таким чином, метою зустрічного задоволення є забезпечення оплатності договору. Договірне зобов'язання може виникнути тільки в

³⁸ Cheshire G.C., and Fifoot C.H.S. *Law of Contract*, 3-rd ed., 1974. P. 58–62.

³⁹ Ансон В.Р. *Основы договорного права* : моногр. / пер. с англ. Под ред. Д.Ф. Рамзайцева. Москва : Междунар. книга, 1947. С. 104.

тому разі, коли боржник одержує що-небудь замість прийнятого на себе зобов'язання. Надзвичайно широке коло дій, що розглядаються як зустрічне задоволення, дає змогу особам, які володіють матеріальними засобами, направляти поведінку інших осіб у різних сферах суспільних та особистих відносин, створюючи юридико-технічні засоби для втручання права в сімейні та особисті відносини.

Сказане свідчить про те, що форма зустрічного надання в цивільному праві може бути різною. Зокрема, зустрічне надання може виражатися в грошах, речах, іншому майні, результатах робіт, послугах, відступленні яких-небудь майнових прав та звільненні від виконання певного обов'язку. *Наявність надання в кожній із зазначених форм свідчить про оплатність правовідносин, що складаються між сторонами. І, навпаки, відсутність надання в якій-небудь з цих форм свідчить про відсутність оплатних начал у відносинах сторін.*

3. Розмір зустрічного надання як кваліфікуюча ознака оплатності (безоплатності) у договірних правовідносинах

Як було зазначено, крім форми, необхідно також розглянути питання про *розмір зустрічного надання*, тому що від нього значною мірою залежить сама ознака оплатності або безоплатності цивільно-правових відносин. Слід зазначити, що в різних правовідносинах розмір зустрічного надання може варіювати аж до моменту переходу відносин з оплатних у безоплатні, коли розмір надання зводиться до нуля.

Оцінка надань, що даються кожною зі сторін, може здійснюватися у двох значеннях: а) об'єктивному; б) суб'єктивному. У зв'язку з цим у науці склалися *теорії об'єктивної та суб'єктивної еквівалентності*⁴⁰.

Відповідно до теорії об'єктивної еквівалентності для визнання договору оплатним потрібно, щоб дії контрагентів були об'єктивно рівні. З погляду науковців, які поділяють теорію об'єктивної еквівалентності, для визнання правочину купівлею-продажем (тобто оплатним) необхідно, щоб особа сплатила ціну речі, рівну її вартості. Навпаки, об'єктивна нееквівалентність буде в тому разі, коли особа купує річ за нерозмірно високу ціну, не усвідомлюючи, що платить (внаслідок обману, незнання реальних цін тощо) занадто багато. Тобто об'єктивно – це нееквівалентний договір, але покупець суб'єктивно цього не усвідомлює.

Відповідно до теорії суб'єктивної еквівалентності оплатним вважається правочин, за яким кожна сторона вважає, що одержує стільки ж, скільки і дає противній стороні. Наприклад, суб'єктивна нееквівалентність може мати місце, якщо людина продає річ (предмет мистецтва) за нерозмірно низьку ціну, хоча й усвідомлює

⁴⁰ Симолин А.А. Влияние момента безвозмездности в гражданском праве. Казань, 1916. С. 117–118.

нерозмірність, але змушена на це піти через важкий збіг обставин⁴¹. Суб'єктивна нееквівалентність буде й тоді, коли особа свідомо сплачує високу ціну, наприклад, за етруску вазу (на аукціоні), бажаючи придбати її за будь-яку ціну. Навпаки, коли подібні супутні деталі в правочині відсутні, дії сторін будуть суб'єктивно еквівалентні. Отже, оплатне правовідношення може бути оплатно-еквівалентним, а може бути оплатно-нееквівалентним, але в будь-якому разі йдеться про наявність еквівалента⁴².

Виникає питання, як саме мають співвідноситися між собою надання, що надаються кожній зі сторін відносно? Існують різні варіанти вирішення цього питання. У найбільш узагальненому вигляді можна сказати, що існує три моделі співвідношення зустрічних надань. Так, можна знайти ситуації, коли одна зі сторін дає: а) більше, ніж вона одержала від іншої сторони; б) рівне отриманому від іншої сторони (еквівалент); в) менше, ніж було отримано від іншої сторони. У зв'язку із цим можна дійти висновку, що *розмір переданого однією зі сторін зустрічного надання може бути більшим, рівним (еквівалент) чи меншим щодо розміру надання, отриманого від іншої сторони*.

Якщо безоплатні відносини призводять до зменшення обсягу майнової сфери на одній стороні і до відповідного збільшення її на іншій стороні, то в оплатних відносинах – у разі дотримання еквівалентності – таких змін немає, а в разі відступу від еквівалентності – зміни в майнових сферах є, але не в настільки різючих розмірах, як у безоплатних відносинах. Оплатні відносини передбачають певне співвідношення між обмінюваними благами: в разі дотримання еквівалентності – вони рівні; в разі відступу від еквівалентності – вони не рівні. В обох випадках прямий зв'язок, що характеризується нами як зв'язок у діях учасників оплатних правовідносин, має місце. Для кожного учасника це виражається у зв'язку між витраченими засобами й отриманими результатами.

Зникнення цього внутрішнього зв'язку може призвести до такої метаморфози, коли оплатні відносини стають безоплатними. Таким чином, внутрішнє співвідношення в значенні прямого зв'язку витрачених засобів та отриманих результатів необхідне для характеристики відносин як оплатних.

Мабуть, оптимальним було б таке співвідношення надань, коли передане однією зі сторін повною мірою відповідало б отриманому нею від іншої сторони, тобто коли має місце *еквівалентність у повному значенні цього слова*.

⁴¹ Умов В.А. Дарение, его понятие, характеристические черты и место в системе права. Москва : Тип. Исленьева В.В., 1876. С. 105.

⁴² Максоцкий Р.А. Возмездность и безвозмездность в современном гражданском праве : учеб. пособие. С. 12.

Очевидно, у зв'язку із цим у літературі нерідко оплатність розглядається саме в ракурсі еквівалентності, а іноді як однозначні поняття. Так, не наводить відмінностей і навіть не зіставляє поняття еквівалентності та оплатності Я.М. Магазінер⁴³, який приділив багато уваги з'ясуванню значення моменту оплатності в процесі здійснення актів державними установами у зв'язку з їх деліктною відповідальністю. У процесі дослідження Я.М. Магазінер зазначає, що класифікація відносин на оплатні та безоплатні сама по собі недостатня, оскільки не охоплює всієї розмаїтості відносин. Хоча Я.М. Магазінер прямо такого висновку не формулює, але це випливає з його міркувань і з того, що в поняття оплатності він вносить корективи залежно від того, чи лежить в основі оплатності собівартість плюс накоплення⁴⁴ чи інші принципи, що призводять до відхилення від такої матеріальної основи.

На наш погляд, незважаючи на те, що такий підхід досить широко представлений у науковій літературі, ототожнювати оплатність та еквівалентність не можна. Ці поняття не є синонімами, хоча в значеннєвому змісті можна сказати, що вони перехрещуються. *Еквівалентні відносини – безумовно, оплатні відносини, але оплатні відносини не завжди є відносинами еквівалентними.*

Як зазначав М.Й. Бару, еквівалентність – це вісь, навколо якої обертається оплатність. Тут діють як відцентрові, так і доцентрові сили, що наближають і віддаляють оплатність та еквівалентність залежно від цілої низки обставин. Ці обставини не результат стихійно діючих сил⁴⁵. Еквівалентність передбачає майнову рівновагу між діями учасників правочину, але ця рівновага чи домірність не обов'язкові для визнання відносин оплатними. Відступ від еквівалентності не порушує принципу оплатності. Оплата не передбачає обов'язкову еквівалентність.

Загалом еквівалент є поняттям економічним. Але як умова договорів еквівалент набуває і юридичного значення. На цьому ґрунтується поділ правочинів, тому що відсутність винагороди у правочині має вплив на права учасників. Д.І. Мейер наводив такий приклад. Наприклад, я дарую річ іншій особі: я передаю її, і жодна дія особи, що одаровується, в мою користь не становить умови моєї дії. Але, наприклад, я продаю річ: одержання продажної ціни становить умову мого відчуження, а, не одержуючи ціни, я не відчужую річ, не передаю її або і передаю, але все-таки маю на увазі згодом одержати

⁴³ Магазінер Я.М. Ответственность государственного учреждения за вред, причиненный его должностными лицами. *Учен. записки Свердлов. юрид. ин-та.* Свердловск, 1945. Т. 1. С. 155.

⁴⁴ Там само. С. 177.

⁴⁵ Бару М.И. Понятие и содержание возмездности и безвозмездности в советском гражданском праве. С. 37.

еквівалент⁴⁶. У процесі надання кожною стороною рівноцінного майна оплатність набуває характеру еквівалентності.

Безоплатні відносини ведуть до істотних зменшень майнової маси на одній стороні (боржника) у кількісному і ціновому вираженні та до відповідного її збільшення на другій стороні (кредитора), у той час як при еквівалентних відносинах такі зміни не відбуваються, а в оплатних відносинах відбуваються, проте незначні. Отже, поняття оплатності й еквівалентності не збігаються, між ними можливий розрив. А питання про правомірність цього розриву залежить від конкретних обставин, що характеризують той чи інший договір.

Таким чином, *еквівалентним визнається такий цивільний договір, зміст якого характеризується ціннісною рівністю обмінюваних благ безвідносно до того, в якій юридичній формі ця ціннісна рівність виражена (купівля-продаж, підряд тощо).*

Можна зазначити при цьому один момент: ціннісна рівність благ у конкретному договорі не завжди адекватна рівності у значенні правової автономії сторін цього договору. Відносини, як було зазначено, можуть бути оплатними, але не еквівалентними, і тоді за відсутності майнової рівності зберігається рівність правова, тому що ніхто з учасників не користується перевагою один перед другим ані в можливості вступу в договір, ані у визначенні його змісту або припинення договору. Коли ж ми говоримо про еквівалентність, то маємо на увазі, що обмін матеріальних цінностей відбувається в таких пропорціях, що характеризуються повною рівністю. С.Ф. Кечек'ян зазначає, що еквівалентність вибрана визначальною ознакою для цивільно-правових відносин⁴⁷.

Якщо ж обмін відбувається в таких пропорціях, що не характеризуються ціннісною рівністю, має місце лише оплатність, а не еквівалентність цих відносин.

Нарешті, якщо перехід цінностей є одностороннім, тобто не на засадах обміну і у випадках, коли про які-небудь пропорції не доводиться говорити, – відносини є безоплатними. І оплатність, і еквівалентність передбачають кількісну порівнянність обмінюваних благ, але в першому випадку пропорції не мають значення, у другому – рівні. Як справедливо зазначає М.В. Гордон, «особливий характер речово-правових наслідків переходу майнових цінностей становить одну з головних відмінностей наших договорів про відчуження майна за грошовий еквівалент від аналогічних за назвою договірних форм відчуження майна...»⁴⁸.

⁴⁶ Мейер Д.И. Русское гражданское право: моногр. / Под ред. А. Вицына. Петроград : Склад изд. в юрид. кн. маг. Н.К. Маргынова. С. 168.

⁴⁷ Кечек'ян С.Ф. О системе советского социалистического права. *Советское государство и право*. 1946. № 2. С. 46.

⁴⁸ Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве. *Ученые записки ХЮИ*. 1954. Вып. 5. С. 76.

Виходячи зі сказаного, можна дійти висновку, що еквівалентність взаємних надань далеко не завжди має місце в цивільних правовідносинах. Як уже зазначалося, *розмір переданого однією зі сторін зустрічного надання може бути і більшим щодо розміру надання, отриманого від іншої сторони*. У принципі, одна зі сторін договору може передати більше, ніж одержала від другої сторони, наприклад, сплатити більш високу ціну, передати замість чогось більше майна тощо. У цьому разі необхідно вказувати на оплатність, а не на еквівалентність відносин сторін. Підставою для передання більшого замість отриманого можуть бути різні життєві обставини. Особа може навмисно передавати більше, демонструючи тим самим свою приязнь чи подяку другій особі. Може мати місце і просте бажання придбати яку-небудь річ, незалежно від її явно завищеної вартості тощо.

Можна зазначити, що передання більшого замість отриманого в умовах планової соціалістичної економіки не завжди визнавалася легітимною. Цивільному праву відомі такі випадки оплатності відносин, коли не допускалося відшкодування, що перевищує еквівалент. Так, наприклад, ще в 30-х роках було встановлено правило, у силу якого збитки відшкодовуються у взаєминах між господарськими організаціями лише тією мірою, в якій вони не покриваються присудженою сумою санкцій (неустойки, штрафу тощо). Інакше кажучи, відшкодовується цілком те, що загублено, але не більше. У цьому й виражалася прагнення до встановлення повної еквівалентності відносин сторін⁴⁹. У принципі говорити про «домірність» переданого кожною зі сторін відносин у цих умовах було досить складно. Так зване передання майна «з балансу на баланс» не враховувало його реальну вартість. Крім того, таке передання здійснювалося, по суті, у примусовому порядку, коли з'ясувати сутність договірних відносин сторін (договір найму (оренди) або дарування майна) було практично неможливо.

Розмір переданого однією зі сторін договору зустрічного надання може бути і меншим порівняно з розміром надання, отриманого від іншої сторони. Еквівалентність цивільно-правових відносин характеризує вищу чи максимально можливу за нормальних умов ступінь оплатності. Порушення рівності в конкретному плані не перетворює відношення на безоплатне, це приводить лише до відхилення від еквівалентності. Оплатається залишається характерною властивістю відносин і тоді, коли вона ледь помітна та коли зустрічні дії контрагентів у цивільному договорі абсолютно непорівнянні. Було б неправильним вважати, якщо порушена еквівалентність, що правочин є частково оплатним (у частині сумірності обмінюваних благ) та частково безоплатним. Правочин не може бути одночасно і оплатним, і безоплатним. Він може бути або оплатним, або безоплатним.

⁴⁹ Райхер В.К. Штрафные санкции в борьбе за договорную дисциплину. *Советское государство и право*. 1955. № 5. С. 73.

Сумірність обмінюваних благ може бути лише показником ступеня оплатності чи еквівалентності. Тільки коли від зустрічності обмінюваних благ нічого не залишається, інакше кажучи, коли перехід матеріальних благ є одностороннім, відносини стають безоплатними. Тут спостерігається своєрідний перехід кількості у якість. Купівля-продаж за незначну ціну є відношенням оплатним, але коли право власності переходить від одного контрагента до іншого без зустрічного обов'язку передати яке-небудь благо, хоча б і найнезначніше, ми маємо вже безоплатне відступлення майна, тобто дарування. Отже, коли від оплатності нічого не залишається, відносини стають безоплатними.

Цікавий підхід до визначення мінімального розміру, що дається за договором зустрічного надання, склався в англійському праві. Тут вважається, що зустрічне задоволення може мати вид певних прав, інтересу, вигоди і придбань, отриманих однією стороною⁵⁰. При цьому зустрічне задоволення за своєю цінністю й обсягом може зовсім не збігатися з тим, що обіцяє дати інша сторона. У зв'язку із цим в англійському праві виникла так звана *«теорія перцевого зерна»*. Відповідно до цієї теорії навіть перцеве зерно – символ мізерно малої вартості, можна розглядати як зустрічне надання, необхідне для того, щоб зв'язати іншу сторону відповідним обов'язком⁵¹. Хоча самі англійські й американські юристи ставляться до теорії перцевого зерна з певною іронією, загалом вона виражає дуже істотний момент, а саме – момент переходу оплатних відносин у безоплатні. Перефразуючи, можна сказати, що лише в разі відсутності перцевого зерна як зустрічного надання, що дається однією стороною іншій стороні замість отриманого нею, можна вважати, що між сторонами мають місце безоплатні відносини. І навпаки, якщо сторона все-таки надає щось замість отриманого, навіть якщо цінність надання є незначною, відносини набувають характеру оплатних. Хоча в нашій доктрині *«теорія перцевого зерна»* не одержала відображення, її суть не суперечить вітчизняним уявленням про характер оплатних договорів.

У сучасному праві є випадки, коли *закон забороняє явну невідповідність розміру взаємних надань сторін*. Відповідно до ст. 229 ЦК України правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо особа, яка уклала правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення. При цьому істотне значення за змістом закону має помилка щодо таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність. Таким чином, у цьому визначенні також мається на увазі невідповідність розміру надання, що дається однією стороною правочину, стосовно надання, отриманого від другої сторони. Не

⁵⁰ Black H.C. Black's Law Dictionary. 6-th ed. St. Paul, Minn : West publishing Co, 1990. P. 306.

⁵¹ Мозолин В.П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. Москва : Наука, 1998. С. 66.

викликає сумнівів той факт, що такі ж наслідки виникнуть і у разі невідповідності надань, коли має місце обман або насильство щодо однієї зі сторін правочину (ст.ст. 230, 231 ЦК України).

У ч. 4 ст. 93 Сімейного кодексу України сказано, що шлюбний договір не може ставити одного з подружжя в надзвичайно невідгідне матеріальне становище. Хоча тут і немає чіткого критерію того, що таке надзвичайно невідгідне становище, зрозуміло, що суд матиме у разі суперечки зіставити надання, зроблені кожною зі сторін договору, і у разі їхньої абсолютної розбіжності визнати договір недійсним. З цього приводу М.В. Менджул запропоновано законодавчо встановити, що в разі визнання одного з подружжя банкрутом, договір про передачу майна подружжя в управління не припиняється⁵².

Зі сказаного можна зробити такий висновок. Загалом сторони самостійно визначають розмір зустрічних надань, переданих кожною з них за правочином. Однак у низці випадків законодавство з метою захисту однієї зі сторін договору втручається в цей процес та *встановлює певні правила співвідношення зустрічних майнових надань сторін*. Якщо сторони порушують встановлений у законі баланс, правочин може бути визнаний недійсним.

4. Проблемні аспекти визначення алеаторних або ризикових правочинів з точки зору їх оплатного або безоплатного характеру

Існує різновид правочинів, щодо яких розмір зустрічного надання кожною зі сторін неможливо встановити заздалегідь. Це так звані *алеаторні чи ризикові правочини*. До алеаторних належать правочини, на момент укладання яких невідомо, чи виявиться ціна надання однією стороною в результаті більше чи менше того блага, що передається іншою стороною. Прикладом такого роду правочину традиційно вважається договір довічного утримання, на момент укладання якого невідомий остаточний строк його дії та розмір отриманого майна. До цих правочинів належать також договори ігор та парі. Саме поняття алеаторних правочинів походить від латинського терміна «alea» – «гра в кістки»⁵³. З урахуванням цього деякі вчені виділяють правочини, засновані винятково на ризику, і правочини, в яких ризик не входить до юридичного змісту правочину.

До групи алеаторних належать різні за своєю природою правочини. Щодо природи договору довічного утримання й інших схожих договорів (ренти, спадкового договору) з погляду їх оплатного чи безоплатного характеру можна зазначити таке. Невизначеність кінцевого розміру надання кожною зі сторін за договором свідчить лише

⁵² Менджул М.В. Правові засади укладання договору управління майном подружжя. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 198–204.

⁵³ Брагинский М.И. Правовое регулирование игр и пари. *Хозяйство и право*. 2004. № 11. С. 22.

про те, що алеаторний договір, скоріше за все, не матиме еквівалентного характеру. Однак це не може змінити початковий характер такого договору як договору оплатного. У зв'язку із цим оптимальною, на наш погляд, можна визнати класифікацію, запропоновану проф. Є.О. Сухановим, відповідно до якої оплатні договори (правочини) можуть бути підрозділені на ризикові (алеаторні) та мінові.

Отже, для визнання договорів оплатними необхідно, щоб дії однієї сторони перебували в певній залежності (сіналагматичній, умовній чи каузальній) від дій другої сторони. Відповідно до цього при відсутності такої залежності оплатні відносини сторін перетворюються на свій антипод – відносини безоплатні.

5. Щодо поняття оплатності та безоплатності

Аналіз наукової літератури дає підставу вважати, що в науці поняття оплатних (безоплатних) відносин розуміється в двох значеннях – вузькому та широкому. У разі характеристики *оплатності (безоплатності) відносин у вузькому значенні мають на увазі єдиний правовий зв'язок між сторонами*. У цьому випадку дії сторін із надання того чи іншого майнового блага розглядаються винятково в рамках одних правовідносин. Наприклад, договір купівлі-продажу передбачає зустрічне надання майнових благ обома сторонами. Договір дарування, навпаки, означає, що дії однієї сторони (дарувальника) не буде протипоставлена дія іншої сторони (обдаровуваного). З урахуванням цього перший договір (купівля-продаж) розглядається як оплатний договір, а другий (дарування) – як договір безоплатний.

Однак у низці випадків обмежитися рамками одного правовідношення досить складно, тому що при цьому правильне уявлення про сутність взаємин сторін буде перекручено. Так, наприклад, Г.Ф. Шершеневич зазначав, що мотиви дарування можуть бути дуже далекі від почуттів безкорисливості, а дарувальник може розраховувати на зовсім не визначені в майбутньому земні блага⁵⁴. Тому в науці сформувалося друге, широке розуміння оплатності (безоплатності) відносин. У цьому разі *безоплатним буде вважатися лише такий правовий зв'язок, коли не лише з цього конкретного правовідношення, але і з інших взаємин сторін за іншими правочинами та зобов'язаннями сторона не буде передавати другій стороні зустрічне надання*. У такому широкому контексті безоплатність нерідко розглядає В.В. Вітрянський. В одному випадку він, зокрема, зазначає, що правочин про прощення боргу може бути кваліфіковано як договір дарування тільки в тому разі, коли в ньому позитивно вирішене питання про безоплатність (тобто про відсутність причинної обумовленості) дій кредитора по звільненню боржника від покладених

⁵⁴ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – 4-е изд. – Казань: Изд-во кн. магазина бр. Башмаковых, 1902. С. 491.

на нього зобов'язань та в разі явного наміру кредитора обдарувати боржника без усякого зустрічного надання в рамках усіх взаємин сторін. У цьому випадку необхідно виходити з презумпції оплатності прощення боргу»⁵⁵.

Хоча розуміння безоплатності відносин у широкому значенні в низці випадків дійсно може мати значення для загальної характеристики відносин сторін, в основному все-таки правова природа конкретних відносин не може визначатися з урахуванням усіх можливих правових зв'язків, що існують між сторонами. Через це, з'ясовуючи природу того чи іншого укладеного сторонами договору, необхідно виходити з факту наявності чи відсутності зустрічного надання сторін. Якщо обидві сторони здійснили зустрічне надання, то необхідно з'ясувати ступінь взаємної зв'язаності дій кожної зі сторін.

Іншими словами, *якщо кожна зі сторін здійснює дію з передачі майнового надання, однак такі дії не перебувають між собою в сіналагматичній, умовній чи каузальній залежності, то такі відносини сторін мають безоплатний характер.*

6. Визначальний фактор оплатності або безоплатності при здійсненні дій сторонами при укладенні договору

Вказівки на те, що дії з надання, вчинені кожною зі сторін правочину, мають перебувати між собою у певній залежності, на наш погляд, є недостатніми. Необхідно додатково приділити увагу проблемі *порядку взаємозалежних дій, що здійснюються сторонами.* Порядок здійснення надання кожною зі сторін правочину визначається за допомогою правил виконання цивільно-правових зобов'язань.

У науці цивільного права виділяють два види зобов'язань – односторонні і двосторонні. Двосторонні зобов'язання становлять основний інтерес для даної роботи, розглядаються такі цивільно-правові відносини, у яких кожен учасник є кредитором і боржником одночасно. Іноді такі цивільно-правові відносини іменуються двосторонньо зобов'язальними, чим підкреслюється їхня відмінність від односторонніх зобов'язань. У двосторонніх зобов'язаннях перед сторонами виникає низка питань, що не характерні для зобов'язань односторонніх. Хто має виконати своє зобов'язання першим? Яка послідовність дій кожного з контрагентів? Які наслідки невиконання однією стороною дій, що є обов'язковими для того, щоб інша сторона почала виконання зобов'язання?

Сутність двосторонніх зобов'язань та порядок їхнього зустрічного виконання розглядалися багатьма ученими-цивілістами. Однак у науці не склалося єдності поглядів з цього питання. Як правило, дії сторін із

⁵⁵ Брагинский М. И. Договорное право. Книга 2: Договоры о передаче имущества. М.: Статут, 2004. С. 347.

виконання зобов'язань характеризуються за допомогою таких понять, як «взаємність» чи «взаємне виконання».

Сутність взаємних зобов'язань розглядалася юристами в різних аспектах. Так, О.С. Йоффе підкреслював, що «взаємними називаються зобов'язання, кожен учасник яких є кредитором та боржником одночасно. Їм можуть бути протиставлені односторонні зобов'язання, у яких одна особа виступає тільки як кредитор, друга – тільки як боржник»⁵⁶. Так само вважає і М.Д. Єгоров: «Під взаємними розуміються обов'язки, що виникають одночасно у сторін того самого зобов'язання. Вони мають місце тільки у взаємних зобов'язаннях, в яких кожен з учасників одночасно наділений правами й обов'язками»⁵⁷.

У літературі зустрічаються згадування про тотожність зустрічного виконання і зустрічного надання⁵⁸. Так, Т.І. Ілларионова вказує, зокрема, на те, що сторона, на якій лежить зустрічне виконання, вправі його затримати цілком чи у частині до тих пір, поки співрозмірне виконання не буде запропоновано другою стороною⁵⁹. Згадування про домірність виконання дозволяє зробити висновок про те, що йдеться саме про еквівалентне зустрічне надання, а не взагалі про будь-яке зобов'язання контрагента.

Іноді в літературі пропонується класифікація зустрічного виконання як зустрічного надання. Так, О.М. Садиков вказує, що зустрічне має місце в оплатних договорах, стосовно яких воно іменується в ЦК також зустрічним наданням⁶⁰.

Виконанню взаємних зобов'язань була присвячена ст. 171 ЦК УРСР 1963 р., відповідно до якої взаємні зобов'язання за договором мають виконуватися одночасно, якщо з закону, договору або змісту зобов'язання не випливає інше, наприклад, передання купленої речі й оплата покупної ціни. Таким чином, взаємність тісно пов'язана з часовим фактором, коли дії сторін мають здійснюватися практично синхронно. У літературі цей момент викликав критику. Зокрема, зазначалося, що збіг у часі виконання обома сторонами на практиці зустрічається вкрай рідко⁶¹. Чи не єдиними є випадки оплати товарів,

⁵⁶ Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / под ред. Е.А. Флейшиц. Москва : Юрид. лит., 1966. С. 265.

⁵⁷ Комментарий к ГК РСФСР / под ред. С.Н. Братуся, О.Н. Садикова. Москва, 1975. С. 266.

⁵⁸ Гражданское право : учебн. / Под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. Москва : Статут, 1997. С. 408.

⁵⁹ Гражданское право : учебн. / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгалов, В.А. Плетнева. Москва : Изд. группа «Норма-Инфра М», 1998. С. 366.

⁶⁰ Комментарий к ГК РФ. Ч. 1 (постатейный) / рук. авт. кол. и отв. ред. проф. О.Н. Садиков. Москва, 2003. С. 342.

⁶¹ Толстой В.С. Исполнение обязательств. Москва : Юрид. лит., 1973. С. 346.

робіт та послуг у магазині⁶². Європейські вчені також відзначають часту нездійсненність одночасного виконання, вважаючи, що навряд чи можна чекати оплати роботи будівельника за кожен покладений ним цеглу⁶³. На практиці є випадки, коли виконання однієї сторони, так само як виконання другої сторони, мають відбуватися протягом певного, єдиного для сторін проміжку часу (протягом дня, тижня, місяця). Однак, якщо суть зобов'язання, закон чи інші фактори не дозволяють визначити, яка саме зі сторін протягом цього проміжку часу має вчинити виконання першою, то має місце проблема «першого кроку».

У новому ЦК України поняття «взаємність зобов'язань» замінено поняттям «зустрічність зобов'язань». За свідченням М.І. Брагинського, заміна ознаки «взаємність» терміном «зустрічність» здається термінологічно вдалою⁶⁴. Зміст «зустрічності», як справедливо підкреслює В.В. Вітрянський, полягає в тому, що йдеться про «таке виконання, яке повинне провадитися однією зі сторін лише після того, коли інша сторона виконала своє зобов'язання»⁶⁵. Тому, хоча в ч. 2 ст. 538 ЦК України сказано, що за загальним правилом сторони повинні виконувати свої зобов'язання одночасно, все-таки основний акцент робиться не на цьому, а на тій послідовності, що існує в діях сторін. Так, аналіз ч. 1 ст. 538 ЦК України дає підставу думати, що зобов'язання сторони, на якій лежить зустрічне виконання, зумовлені виконанням зобов'язання другою стороною. Це, безумовно, правильно, оскільки відсутність попереднього виконання юридично впливає на зобов'язання сторони, зобов'язаної до подальшого виконання, тобто ці зобов'язання можуть не виконуватися або їхнє виконання може бути затримано.

Серед зустрічних зобов'язань найбільш простими за змістом є такі, в яких кожен із суб'єктів зобов'язаний вчинити лише одне надання на адресу іншої сторони. Виконання їх передбачає дві дії. Більш складними є відносини, коли хоча б одна зі сторін несе два обов'язки чи більше. Виконання їх складається зі значної кількості етапів, а часом воно являє собою складний та тривалий процес⁶⁶.

Важливо зазначити, що в таких ускладнених договірних відносинах дії однієї зі сторін не обов'язково має синхронно протистояти зустрічна

⁶² Брагинский М.И. Договорное право : учебн. Москва : Статут, 2004. Кн. 2. С. 386.

⁶³ Principles of European Contract Law / Part 1-2 ed. By O. Lando, H. Beale. The Hague, London, Boston, 2000. P. 336.

⁶⁴ Брагинский М.И. Договорное право. Кн. 1: Общие положения. Москва : Статут, 2003. С. 386.

⁶⁵ Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. А.С. Комарова. Москва : Статут, 1996. С. 282.

⁶⁶ Надьон В.В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : моногр. Харків : Право, 2017. 392 с.

дія другої сторони. Однак, незалежно від відсутності такої зустрічної дії, відносини сторін не набувають характеру безоплатних. Так, діяльність комісіонера може складатися з цілої низки окремих дій із виконання договору комісії (укладання договору купівлі-продажу, огляд товару, його страхування, експедирування тощо). Попри те, що кожна окрема дія комісіонера має самостійну цінність, вона включається в загальне поняття наданої послуги. Тому той факт, що комітент не має кожній дії комісіонера протиставляти власну дію (з її оплати), не означає, що між сторонами частково виникають безоплатні відносини. Договір комісії, безумовно, є договором оплатним.

Таким чином, можна зробити висновок, що більш коректним у процесі визначення порядку здійснення надання кожною зі сторін правочину буде використання поняття «зустрічність», а не «взаємність». Термін *«зустрічне виконання»* означає, що зобов'язання може бути виконано не відразу, а після закінчення певного часу (після виконання певної роботи, надання послуги і т. д.), а взаємне виконання припускає одночасне виконання сторонами свого зобов'язання.

З цих визначень випливає, що зустрічність і взаємність надань – це не синоніми і не рівнозначні поняття. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що заміна в новому ЦК терміна «взаємність» на термін «зустрічність» змінює значення ст. 538 ЦК України. Однак правильніше було б не змінити терміни, а включити до ЦК України два самостійних поняття – «зустрічність» і «взаємність» виконання зобов'язань. Це дало б змогу врахувати обидва способи виконання зобов'язань – одночасне (взаємне) виконання і поетапне (зустрічне) виконання.

7. Вплив фактора безоплатності на характер та зміст договірних правовідносин

Фактор безоплатності впливає на характер та зміст договірних правовідносин, що складаються між сторонами. Класифікація договорів на оплатні та безоплатні має практичне значення в процесі визначення обсягу обов'язків сторін і покладання цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань⁶⁷.

Можна простежити два основних прояви впливу фактора безоплатності на характер та зміст договірних правовідносин, що одержали своє закріплення в законодавстві:

а) сторона, що передає другій стороні майно безоплатно, може набувати додаткові права, якими не наділяється особа, що відчужує майно за плату, або звільнятися від обов'язків, що покладаються на відчужувача майна за оплатними договорами;

⁶⁷ Гражданское право России : учебник / Под ред. проф. З.И. Цыбуленко. Москва : Юристъ, 1998. Ч. 1. С. 362–363.

б) безоплатні договори, як правило, передбачають знижену відповідальність відчужувача майна порівняно з оплатними договорами.

Розглянемо ці моменти більш детально.

Фактор безоплатності може виявлятися в тому, що сторона, яка передає другій стороні майно безоплатно, може набувати *додаткові права*, якими не наділяється особа, що відчужує майно за плату. Наприклад, сторона, яка подарувала майно, набуває права, що дають їй змогу контролювати дії обдаровуваного і після переходу до нього права власності на річ. Так, у випадках, передбачених законом, дарувальник може вимагати розірвання договору та повернення йому подарунка (ст. 727 ЦК України), пожертвувач може здійснювати контроль за використанням жертви (ст. 729 ЦК України). Особа, що передала за договором майно за плату (наприклад, продавець за договором купівлі-продажу), такими правами не наділяється.

У разі безоплатного передання майна в низці випадків особа може бути *звільнена від обов'язків*, що покладаються на відчужувача майна за оплатними договорами. Так, при оплатному відчуженні частини в загальному майні відчужувач зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку (ст. 362 ЦК України). Такий обов'язок не покладається, однак, на дарувальника, який відчужує майно безоплатно. Особа може подарувати свою частку в загальному майні без повідомлення про це своїх співвласників.

Як зазначалося, фактор безоплатності впливає також на *розмір відповідальності відчужувача майна*. Цьому питанню у літературі приділяється значення, зокрема, в процесі вирішення питання про майнову відповідальність сторін⁶⁸. Порівняно з оплатними договорами відповідальність за договорами безоплатного характеру, як правило, є більш м'якою, і це цілком природно. До особи, яка дає що-небудь безоплатно, звичайно, із щедрості та великодушності, не можна застосовувати таку ж суворість, як до особи, яка виконує обов'язок, прийнятий на себе із власної вигоди, за яку-небудь винагороду. Більше того, практичне значення поділу договорів на оплатні та безоплатні полягає головним чином у відмінностях підходу до визначення розмірів відповідальності сторін за правочином, самого характеру й умов цієї відповідальності. Тому відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання за безоплатними договорами, на загальну думку цивілістів (О.Л. Маковський, В.В. Вітрянський, М.М. Малєйна, М.Г. Масевич, І.В. Єлісєєв), має будуватися на особливих підставах.

Такий підхід вважається традиційним. Зокрема, у ст. 99 Швейцарського зобов'язального закону говориться, що обсяг відповідальності підлягає більш м'якому визначенню, якщо правочин не передбачав надання вигоди боржнику. Так, відповідальність

⁶⁸ Кабалкин А. Толкование и классификация договора. *Российская юстиция*. 1996. № 7. С. 14.

дарувальника перед обдаровуваням за шкоду, що сталася від дарування, настає тільки в тому випадку, якщо шкода є результатом наміру чи грубої необережності, а в інших випадках, наприклад, за легку необережність, відповідальність не настає⁶⁹. Швейцарський закон містить також і загальну норму (ст. 99), відповідно до якої обсяг відповідальності «підлягає більш м'якому визначенню у тих випадках, коли правочин не передбачав надання вигоди боржнику».

У теорії радянського цивільного права також згадувалося, що відповідальність особи, яка не одержала вигоди з договору, може бути в деяких випадках менш суворою, ніж відповідальність сторони, яка укладає договір із менш інтересу⁷⁰.

Зазначений підхід знайшов своє закріплення в чинному цивільному законодавстві України. Якщо кредитор за зобов'язанням передає своє право вимоги іншій особі оплатно (ст. 512 ЦК України), то він відповідає за чинність вимоги чи за чинне існування переданого права. Якщо відступлення права вимоги провадиться безоплатно, а потім виявляється, що передане право недійсне, то той, хто відступив право, відповідальності за це нести не буде. Продавець речі в низці випадків, за наявності певних умов (ст. 673 ЦК України), відповідає перед покупцем, якщо продана річ виявилася неналежної якості. Однак обдаровуваний не може висувати якісь претензії до дарувальника з тієї підстави, що подарована річ виявилася з недоліками, тощо.

У деяких випадках від особи, що передала майно безоплатно, не можна вимагати, щоб вона несла витрати чи вживала особливих заходів обережності. Так, у частині 2 ст. 906 ЦК України закріплене загальне правило про знижений розмір відшкодування збитків, заподіяних за договорами про надання послуг, що мають безоплатний характер.

Таким чином, безоплатний характер відносин істотно впливає на характер та зміст договорів, а в низці випадків є основним критерієм їх класифікації.

8. Класифікація безоплатних договорів

Наукові класифікації будуються на основі виявлення загальних ознак предметів та закономірних (випадкових) зв'язків між ними. Стосовно визначеної проблеми класифікація може дати надійний орієнтир для розкриття правової природи безоплатних договорів, їхньої ролі в механізмі правового регулювання цивільних правовідносин.

Сучасна вітчизняна теорія договорів має будуватися з урахуванням норм цивільного законодавства, в якому закріплена ціла низка нових видів договорів, які вимагають класифікації та наукового аналізу. Повною мірою це стосується й питання про оплатні та безоплатні

⁶⁹ Швейцарський обов'язковий закон 30 марта 1911 / Пер. А. Гиппиус. Б.м.: Б.и., Б.г.

⁷⁰ Советское гражданское право : учебн. Москва : Юрид. лит., 1965. Т. 1. С. 457.

договори. Виходячи з норм цивільного законодавства України, можна запропонувати *такі критерії класифікації безоплатних договорів:*

- 1) *за об'єктивною юридичною природою договорів;*
- 2) *за наявністю прав та обов'язків на кожній зі сторін договору;*
- 3) *за цільовою спрямованістю договору.*

Деякі договори виявляються оплатними чи безоплатними через свою об'єктивну юридичну природу. Не може бути безоплатним договір купівлі-продажу, як і, з іншого боку, зовсім виключена можливість укладання оплатного договору дарування. Існують, однак, і такі договори, оплатний чи безоплатний характер яких залежить від домовленостей осіб, які здійснюють їх. Наприклад, договір зберігання може бути укладений на оплатних та безоплатних умовах, повірений може виконувати свої функції безоплатно і за винагороду.

З урахуванням викладеного можна виділити такі типи договорів:

- 1) *чисті типи* – договори, що прямо передбачені в ЦК як безоплатні (договір дарування, пожертви, позички);
- 2) *змішані типи* – безоплатні договори, що не виділені в ЦК як чисті типи договорів та є безоплатними різновидами договорів, які можуть бути як оплатними, так і безоплатними;
- 3) *нейтральні типи* – договори, що не можуть бути однозначно визначені як оплатні чи безоплатні.

Розглянемо зазначені типи договорів більш детально.

Договори, що належать до *чистих типів безоплатних договорів*, мають стійку, незмінну структуру. Безоплатний договір не вимагає для свого здійснення майнового надання на користь другої сторони, і таке правило є однозначним. Якщо сторона, яка одержала за договором майно, надає своєму контрагенту взамін цього інше майно (незалежно від його розміру та цінності), то вести мову про безоплатний характер договору не можна і навпаки. Така конструкція характерна для договору дарування, позички, безпроцентної позики й інших договорів, в яких одна сторона нічого не передає другій замість⁷¹.

До *змішаних типів* належать договори, що мають варіантність свого змісту. Законодавець, забезпечуючи рівновагу інтересів учасників цивільного обороту, може в рамках одного виду договору конструювати їх як оплатних чи безоплатних. Так, оплатними чи безоплатними за певних умов можуть бути договори позики, доручення, зберігання. Деякі договори за законом можуть бути як безоплатними, так і оплатними. Тому ЦК України передбачає, що договір є оплатним, якщо із закону, інших правових актів, а також суті чи змісту договору не випливає інше. За легальним визначенням договору позички (ст. 827 ЦК України) він передбачається безоплатним. Договір доручення згідно із ЦК України є безоплатним,

⁷¹ Егоров Ю. П. Сделки в гражданском праве : учеб. пособие. Новосибирск : Юрид лит., 1999. С. 56.

якщо інше не встановлено законом, іншими правовими актами чи договором (ст. 1002 ЦК).

Слід зазначити, що ознака оплатності чи безоплатності принципово не визначає правову природу договорів цього типу. Для договорів чистого типу (дарування, пожертви) збереження їх безоплатного характеру має вирішальне значення та впливає на саму сутність договору. Своєю чергою договори, що належать до змішаного типу, можуть існувати як в оплатному, так і в безоплатному вигляді. Як у першому, так і в другому випадку вони зберігатимуть свою природу та виступатимуть як договір позики, доручення тощо. Відмінності оплатних та безоплатних договорів цієї групи мають дуже відносне значення⁷².

Питання про те, чому в одному випадку безоплатне зобов'язання виділяється в особливий договірний тип, а в іншому – лише як безоплатний різновид договору, заснованого на певній спрямованості, є певною мірою формальним. Відповідно до правил законодавчої техніки побудови системи договорів підставою для формування зобов'язання як самостійного договірного типу є наявність істотних відмінностей правовідносин, що вимагають принципово іншого правового регулювання. Необхідність формування особливої правової бази для регламентації певних відносин є підставою для виділення їх у процесі регулювання в самостійний тип договору. Наприклад, дарування істотно відрізняється від купівлі-продажу. Сутність відносин при даруванні полягає саме в безоплатному переданні майна, у той час як відносини купівлі-продажу засновані на переданні майна за плату. Можна сказати, що зазначені договори уособлюють два основних типи відносин сторін – безоплатних та оплатних. У цих договорах саме ознака оплатності (безоплатності) є визначальною. Наявність зустрічної плати завжди буде свідчити про відсутність договору дарування, і навпаки, відсутність зустрічного надання свідчатиме про те, що між сторонами немає договору купівлі-продажу.

Ці відмінності визначили те, що більшість норм, які регламентують купівлю-продаж, незастосовуються до дарування, і навпаки. Наприклад, саме безоплатне передання майна за договором дарування надає дарувальнику певні права, яких не має продавець за оплатним переданням майна. Так, дарувальник у низці випадків може вимагати розірвання договору дарування, якщо обдарований поводить себе неналежним чином (ст. 727 ЦК України). Він також може вимагати здійснення обдаровуваним певних дій на користь третіх осіб (ст. 725 ЦК України). Не поширюються на дарувальника і правила про переважну купівлю речі його співвласниками, через що дарувальник не зобов'язаний попереджати співвласників про свій намір передати річ третій особі (ст. 362 ЦК України). Специфічний характер відносин

⁷² Новицкий И.Б. *Общее учение об обязательстве*. Москва : Гос. изд. юрид. лит., 1950. С. 131.

дарування спричинив створення особливої правової бази для регулювання таких відносин у вигляді самостійного договірного типу.

Водночас договори безоплатного та оплатного зберігання мало чим відрізняються один від одного. Фактор оплатності (безоплатності) не має для них вирішального значення та не визначає тип договору. Якщо в договорі дарування чи купівлі-продажу фактор оплатності (безоплатності) визначає сам тип договору, то в договорі зберігання він має вторинний характер і вказує лише на різновид договору зберігання. Наявність чи відсутність зустрічного надання свідчатиме лише про те, що договір зберігання буде мати оплатний або безоплатний характер. Тому більшість положень, що регламентують оплатне зберігання, застосовуються до безоплатних зобов'язань, а, отже, й не було необхідності у виділенні договору безоплатного зберігання як самостійного типу договору⁷³.

Якщо договір сформульований у ЦК як винятково оплатний, то це означає, що законодавець не допускає його укладання на безоплатних умовах. Це стосується, наприклад, усіх видів договору найму (оренди) майна. Ознака оплатності є в даному разі визначальною, тому що безоплатний характер відносин із користування майном свідчатиме про наявність відносин не найму (оренди) майна, а позички. Якщо такий договір буде укладений як безоплатний, він має визнаватися недійсним або загалом, або в частині умови про безоплатність, якщо можна припустити, що правочин був би укладений і без включення до нього цієї умови.

Однак щодо деяких інших договорів, що закріплені в законодавстві України як оплатні, виникає питання про те, наскільки їх оплатний характер має об'єктивне обґрунтування і чи слід їх розглядати як винятково оплатні договори.

Наприклад, згідно із ст. 837 ЦК підрядне зобов'язання може бути тільки оплатним. У реальному житті виникають, однак, відносини, в яких одна особа безоплатно виконує підрядні роботи для іншої. Оскільки подібні зобов'язання реально існують і, по суті, в них немає нічого протизаконного, навряд чи було б правильним визнавати їх недійсними. Але в такому разі виникає питання, якими нормами вони мають регулюватися. Для відповіді на нього необхідно визначити, які норми ЦК «не залежать» від оплатності відносин і тому можуть застосовуватися для регулювання «безоплатного підряду», а які закріплюють виконання робіт винятково на оплатних началах і тому суперечать специфіці безоплатних відносин.

На такий самий аналіз заслуговують і деякі інші види договорів, сформульовані законодавцем як суто оплатні. Наприклад, договір комісії, управління майном і деякі інші. Зазначені договори однозначно

⁷³ Романец Ю.В. Система договорів в гражданском праве России : моногр. Москва : Юрист, 2001. С. 246.

визначаються в законі як оплатні, хоча можна стверджувати, що їх оплатність не має об'єктивного характеру і не визначає суті відносин, що складаються між сторонами. Не будуть суперечити основним принципам цивільного права й безоплатні різновиди договору підряду, комісії або управління майном. Той факт, що вони опинилися поза сферою законодавчого регулювання, не свідчить про неможливість існування безоплатного різновиду зазначених договорів, а тим більше про їх неправомірність.

Здається, що вихід із ситуації, що склалася, можна знайти в самому ЦК України, що безпосередньо встановлює співвідношення актів цивільного законодавства і договору. У частині 3 ст. 6 ЦК сказано, що сторони можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо обов'язковість для сторін цих актів не міститься в самому законі, не впливає з їх змісту чи із суті відносин між сторонами. Отже, укладання сторонами безоплатного різновиду законодавчо оплатних договорів (підряду, комісії, управління майном) не суперечитиме вимогам ч. 3 ст. 6 ЦК України.

Таким чином, до змішаних типів договорів належать:

1) договори, безоплатний характер яких відповідно до ЦК України може бути встановлений самими їх учасниками (договори позики, доручення, зберігання);

2) договори, що відповідно до норм ЦК України є оплатними, проте за згодою сторін можуть бути укладені як безоплатні, якщо сторони, відступаючи від положень актів цивільного законодавства і регулюючи свої відносини на власний розсуд, не порушили правил, установлених законом (ч. 3 ст. 6 ЦК України). До цих договорів можна зарахувати договори підряду, комісії, довірчого управління майном.

Третій тип становлять *договори, які можна назвати нейтральними*. Це пов'язано із тим, що такі договори з урахуванням їх специфіки, структури та спрямованості взагалі не можуть визнаватися ні оплатними, ні безоплатними. До них можна зарахувати усі види договорів про спільну діяльність. Крім того, до цієї групи можуть бути включені окремі різновиди договорів ігор і парі, в яких передбачене об'єднання майна учасників із метою його подальшої передачі одній особі – переможцю.

Слід зазначити, що питання договору про спільну діяльність з погляду його оплатного (безоплатного) характеру в науці є дискусійним. Одні вчені вважають, що цей договір є безоплатним, інші визнають за ним оплатний характер, а треті стверджують, що цей договір може бути як оплатним, так і безоплатним. Наприклад, О.С. Йоффе вказує, що за характером взаємин між учасниками договір про спільну діяльність є безоплатним⁷⁴. Цей висновок оспорює

⁷⁴ Йоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 3: Обязательственное право. С. 735.

А.І. Масляев з тієї підстави, що нібито кожен, роблячи внесок та діючи для досягнення господарської мети, одержує вигоду, користь від внесків та діяльності інших учасників договору, що і потрібно вважати своєрідним зустрічним задоволенням⁷⁵. Оплатний характер цього договору відстоює і В.О. Рясенцев на прикладі договору простого товариства⁷⁶.

Такі твердження О.С. Йоффе заперечує і вказує, що те, що «спільна діяльність дає певну користь кожному з її учасників, не підлягає жодному сумніву. Однак одержання користі ще не є зустрічним задоволенням, що характеризує оплатність договору. Зустрічне задоволення один контрагент одержує від іншого безпосередньо і для себе, тоді як у договорі про спільну діяльність користь набувається кожним саме від спільних зусиль усіх, включаючи власні зусилля даного контрагента. Але, оскільки не можна надавати мзду самому собі та неможливо приписувати подібну якість результату, що спільно досягається, спільна діяльність має розглядатися як безоплатний договір»⁷⁷.

Своєю чергою А.С. Довгерт вказує, що договір про спільну діяльність може бути як оплатним, так і безоплатним. Такий критерій, як «зустрічне надання», не завжди свідчить про оплатність договору спільної діяльності, оскільки оплатність передбачає задоволення яких-небудь майнових (економічних) інтересів, майнове задоволення⁷⁸. Таку думку поділяє й Н.В. Коробцова⁷⁹. Наприклад, за договором про спільну діяльність із виробництва певної продукції один учасник зобов'язується надати приміщення, а інший – устаткування. Тут дійсно один учасник задовольняє свої майнові інтереси в потрібному йому приміщенні, а другий – в устаткуванні, оскільки це майно спільно використовується. Якщо сторони об'єднують майно для досягнення спільно благої мети, то задоволення ними майнових інтересів спочатку відступає. Через це немає й ознаки оплатності цього договору, хоча сторони і вчиняють «зустрічне надання». Таким чином, найбільш прийнятним критерієм оплатності договорів про спільну діяльність є мета, що передбачає задоволення майнового інтересу кожної зі сторін⁸⁰.

⁷⁵ Советское гражданское право : Учебник. Москва : Юрид. лит., 1965. Т. 2. С. 313.

⁷⁶ Гражданское право: В 2 т. / Под ред. В.А. Рясенцева. Москва, 1987. Т. 2. С. 368–369.

⁷⁷ Йоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. 3. Обязательственное право. С. 735.

⁷⁸ Цивільне право України : підручн. У 2 кн. / За заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 2. С. 561.

⁷⁹ Цивільне право України: підручник у 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Т. 2. С. 445.

⁸⁰ Цивільне право України : підручник у 2 кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Кн. 2. С. 561.

З позиціями, що викладені, важко погодитися, оскільки кожна з них має свої недоліки. Насамперед розглянемо договір про спільну діяльність із погляду його безоплатності. Як зазначалося, за безоплатним договором одна сторона передає іншій стороні майно без зустрічного майнового надання від іншої сторони. У цьому випадку безоплатне надання здійснює власник майна стосовно іншої особи – не власника. Цього не можна сказати щодо договору про спільну діяльність. Тут зустрічне надання власник, по суті, передає самому собі. Можна зробити висновок, що ці відносини не відповідають ознаці безоплатності.

Розглянемо цей договір із погляду його оплатного характеру. У договорі про спільну діяльність сторони вкладають своє майно у певний об'єкт для досягнення в майбутньому поставлених цілей. У цих правовідносинах сторони не одержують одна від одної зустрічного надання, а діють спільно для досягнення загальної мети. Тут складається рідкий тип цивільно-правових зв'язків, коли в жодного з учасників відносин нічого «не убуває» і «не прибуває». Ніхто зі сторін договору нічого не передає іншій і нічого не одержує замість того. Тому говорити про наявність між ними оплатних відносин також не можна.

Сказане свідчить про те, що деякі цивільно-правові відносини не відповідають традиційним уявленням про оплатність або безоплатність. Відповідно договори, що опосередковують такого роду відносини, також мають специфіку, що не дає змоги включити їх у традиційну класифікацію договорів за ознакою оплатності (безоплатності).

У зв'язку із цим можна запропонувати інше вирішення проблеми щодо класифікації договору про спільну діяльність. Цей договір можна визнати нейтральним, коли класифікаційна ознака оплатності (безоплатності) не застосована, оскільки жоден з учасників договору не одержує майна від іншого учасника договору і не здійснює зустрічного майнового надання.

Підводячи попередній підсумок, можна зазначити, що в основному безоплатний характер договорів мало впливає на норми, що відображають спрямованість зобов'язання. Тому більшість норм, що регулюють ті або інші договірні відносини, поширюються як на оплатні, так і на безоплатні відносини. Специфіка ж регулювання безоплатних відносин забезпечується шляхом створення спеціальних правил у рамках одного договірного інституту, що регламентує зобов'язання певної спрямованості, без виділення безоплатного договору в самостійний його тип чи вид (наприклад, договори доручення, зберігання тощо.). Лише у певних випадках оплатний або безоплатний характер відносин є принципово важливим, коли правове регламентування цілком виключає варіантність відносин сторін (договір купівлі-продажу, договір дарування).

Таким чином, вплив ознаки безоплатності на норми, зумовлені спрямованістю зобов'язання, може виявлятися в такий спосіб:

– безоплатність може практично цілком виключати можливість застосування норм, що застосовуються до відносин, що мають оплатний характер (дарування і купівля-продаж);

– безоплатність може виключати застосування більшості норм, що застосовуються до оплатних відносин, однак деякі норми можуть бути уніфіковані, через що вони можуть застосовуватися відносно як платного, так і безоплатного договору (наприклад, найм (оренда) і позичка);

– у низці договорів вплив цього фактора є незначним, тому більшість правил можуть бути застосовні незалежно від платності зобов'язання (доручення, зберігання тощо).

Класифікація безоплатних договорів може також проводитися за таким критерієм, як наявність прав і обов'язків у кожній зі сторін договору. Такий підхід традиційний при класифікації договорів загалом і є підставою для виділення договорів односторонніх і двосторонніх⁸¹. Він також має значення і щодо класифікації безоплатних договорів.

Питання про співвідношення таких категорій, як платний (безоплатний) правочин й односторонній (двосторонній) договір, в науці не є безперечним.

У літературі досить поширеною є думка, що будь-який двосторонній договір є платним⁸², тоді як юридичною формою безоплатного договору є тільки односторонній договір, тобто, що всі безоплатні договори – односторонні, а усі платні договори – двосторонні⁸³. Цю концепцію не можна визнати обґрунтованою. Варто звернутися до конструкції консенсуального договору позички. Цей договір завжди є двостороннім. Оскільки річ передається в користування, на користувачеві лежить обов'язок повернути річ. Своєю чергою, обов'язок позичкодавця полягає в тому, щоб передати річ у користування. Незважаючи на те, що договір позички є двостороннім, він, без сумніву, належить до безоплатних договорів.

Не можна сказати, що будь-який платний договір є договором двостороннім, тобто таким, при якому зобов'язання покладаються на обидві сторони. Наприклад, процентна позика є договором платним, однак одностороннім, тому що зобов'язаним за договором є тільки позичальник. У позичкодавця є право вимагати повернення наданої

⁸¹ Абрамов В.А. Сделки. Договоры. Обязательства: юрид. коммент. Москва : Изд-во «Ось-89», 2004. С. 20; Цивільне право України: підручник у 2 кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Кн. 1. С. 185–186; Мишурин Е.О. Сделки. Образцы нотариальных документов. С. 10.

⁸² Советское гражданское право : учебн. / Под ред. Д.М. Генкина. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. Т. 1. С. 216.

⁸³ Жукова Л.Ф. Основы советского гражданского и трудового права : учеб. пособие / Под ред. К.А. Граве. Москва : Высш. шк., 1962. С. 71.

суми, але немає яких-небудь зобов'язань. Тому не можна визначати оплатний договір як такий, котрий покладає на кожну сторону обов'язок щось дати чи зробити. Вірніше сказати, що оплатний договір – це договір, в якому кожна зі сторін, що вступають у нього, має на увазі задоволення певного майнового інтересу. Це визначення підійде і до процентної позики, коли, наприклад, банк, приймаючи гроші на поточний рахунок, збільшує кошти, що перебувають у господарському обороті, а вкладник одержує деяку суму у вигляді відсотків на свої заощадження.

Для двостороннього договору характерно, що надання однієї сторони ніби оплачується наданням іншої, є платою за нього. Якщо договір, що, звичайно, розуміється в обороті як односторонній, укладається на таких умовах, що кожна сторона обіцяє дію за певне надання від іншої сторони, договір набуває характеру двостороннього: так, договір поруки, за яким поручитель поручається за борг головного боржника за обіцяне йому надання кредиту, – яке є свого роду «мздою» за надання поручителя, – перетворюється на двосторонній договір (процентна позика залишається односторонньою, тому що і основне зобов'язання, і додаткове про відсотки лежать на одній і тій же стороні)⁸⁴.

Таким чином, поділ договорів на односторонні і двосторонні не тотожний поділу договорів на оплатні і безоплатні. Обидві класифікації мають в основі свій критерій відмінностей і тому не збігаються.

Стосовно безоплатних договорів можна зазначити, що вони також можуть мати внутрішню диференціацію залежно від того, чи наявні права й обов'язки на обох сторонах договору.

З урахуванням цього можна виділити:

1) *безоплатні односторонні договори (консенсуальний договір дарування, безпроцентна позика);*

2) *безоплатні двосторонні договори (договір доручення, зберігання, консенсуальний договір позички).*

Договори дарування (консенсуальна модель) та безпроцентної позики характеризуються двома основними ознаками. По-перше, вони є односторонніми договорами, в яких лише одна зі сторін має відповідний обов'язок: дарувальник – передати в майбутньому майно обдаровуваному (ч. 1 ст. 717 ЦК), позичальник – повернути гроші позикодавцю (ч. 1 ст. 1046 ЦК). По-друге, обидва договори мають безоплатний характер. Як обдаровуваний, так і позичальник не повинні здійснювати зустрічного надання на користь іншої сторони. Таким чином, ми маємо приклади безоплатних односторонніх договорів.

До безоплатних двосторонніх договорів можна зарахувати договори доручення і зберігання. Для цих договорів характерно те, що вони мають двосторонній характер, оскільки кожна зі сторін має відповідні

⁸⁴ Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. С. 133.

права й обов'язки (ст.ст. 936, 948–950, 1000, 1006, 1007 ЦК України). Одночасно ці договори можуть бути безоплатними (ч. 4 ст. 946, ч. 1 ст. 1002 ЦК України).

Таким чином, пов'язувати двосторонній характер договору винятково з його оплатністю, а односторонній з його безоплатністю не можна.

У цивілістичній літературі одним із класифікаційних критеріїв поділу договорів нерідко розглядають *цільову спрямованість, чи правову мету правочину*.

Значущість такої класифікації зазначали ще І.Б. Новицький, Л.А. Лунц, які писали, що спроби провести класифікацію зобов'язань не за формальними ознаками, а по суті, саме в зв'язку з цілями в галузі зобов'язального права, «становить інтерес тому, що мета справді є надзвичайно істотним моментом для зобов'язання, що визначає зміст зобов'язання. Мета зобов'язання – це задоволення певного інтересу, яким визначається зміст зобов'язання. Таким чином, коли класифікація підстав виникнення зобов'язань ставиться у зв'язок із метою зобов'язань, ця класифікація має набути справді життєвого характеру»⁸⁵.

У дореволюційній цивілістичній літературі ознаку мети договору використовував у своїй класифікації проф. Г.Ф. Шершеневич, який, зокрема, указував, що «договори мають своєю метою або передачу речей у власність, або передачу речей у тимчасове користування, або надання користування чужими послугами, або надання можливості дій, що становлять виключне право інших осіб»⁸⁶.

М.В. Гордон справедливо зауважував, що характер договору залежить не від сфери його застосування, а від правової мети, якої прагнуть досягти сторони. Правова мета – це ті наслідки, до яких прагне учасник договору. При цьому автор зазначав, що для досягнення певної мети можна використовувати різні правові засоби⁸⁷. Для здійснення, наприклад, можливості користуватися річчю можна придбати її у власність, взяти в найм, позику, позичку. Учасник договору сам визначає засіб придбання майна, що й зумовлює вид договору. Тому як підставу класифікації договорів автор називає правову мету, тобто результат, до якого прагне суб'єкт цивільного права⁸⁸. Такої позиції дотримувався і О.О. Красавчиков, вважаючи, що всі договори мають бути розмежовані між собою за ознакою їхньої спрямованості⁸⁹.

⁸⁵ Новицький І.Б. Общее учение об обязательстве. С. 73.

⁸⁶ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.). Москва : Спарк, 1995. С. 316.

⁸⁷ Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве. *Ученые записки Харьк. юрид. ин-та*. 1954. Вып. 5. С. 85.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Красавчиков О.А. Система отдельных видов обязательств. *Советская юстиция*. 1969. № 5. С. 42.

О.О. Красавчиков, керуючись цим критерієм, виділяв чотири групи зобов'язань (договорів):

1) спрямовані на передання майна (договори купівлі-продажу, міни, дарування, майнового і житлового найму, майнової позички й ін.), тобто в цих правовідносинах автор торкнувся і передання майна у власність (оплатного і безоплатного), і передання майна в користування;

2) спрямовані на виконання робіт (договір підряду);

3) спрямовані на надання послуг (договори доручення, комісії, зберігання тощо);

4) спрямовані на передання грошей (договір позики)⁹⁰.

Залежно від характеру переміщення матеріальних благ, що опосередковуються договірними зобов'язаннями, М.Д. Єгоров виділяє такі групи цих зобов'язань: зобов'язання з реалізації майна, з надання майна в користування, з виконання робіт, з перевезень, з надання послуг, з розрахунків кредитування, із спільної діяльності, змішані зобов'язання⁹¹. У цій класифікації слід зазначити певну непослідовність систематизації договірних зобов'язань, оскільки зобов'язання, що виникають щодо перевезень, страхування, розрахунків і кредитування, також безпосередньо пов'язані з наданням послуг.

Із сучасних учених прихильником поділу договорів на чотири групи є професор М.І. Брагинський: «Цивільні договори, виділені в ЦК, можна розділити на чотири групи: спрямовані, по-перше, на передання майна, по-друге, на виконання робіт, по-третє, на надання послуг і, по-четверте, на заснування різних утворень»⁹². Таку позицію, щоправда, на прикладі з'єднання в одну групу договорів дарування і позички, критикував О.С. Йоффе: «Зазначена подібність не повинна приховувати дуже істотної відмінності дарування від позички: у порядку дарування майно переходить у власність обдаровуваного, у той час як позичка спричиняє лише тимчасовий перехід права користування до користувача. Унаслідок таких відмінностей договір дарування тяжіє до зобов'язань по реалізації майна, а договір позички – до зобов'язань із передання майна в користування»⁹³.

М.В. Гордон виділив сім груп договорів. На його думку, договори слід поділити на великі групи. Для цієї роботи в першу чергу становлять інтерес виділені автором договори перших трьох груп. Так, у першу договірну групу включаються договори купівлі-продажу, поставки і міни. Друга група об'єднує договір дарування і договір про

⁹⁰ Там само. С. 85.

⁹¹ Гражданское право : учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Ч. 1. С. 420.

⁹² Брагинский М.И. Договорное право: учебн. Общие положения. Москва : Статут, 1997. С. 320–321.

⁹³ Йоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. 3: Обязательственное право. С. 393.

надання безоплатного права користування (позички). М.В. Гордон підкреслює, що для цих договорів важливий не еквівалентний обмін, а безоплатне надання майна. Наступну групу становитимуть договори про оплатне користування речами (договори майнового і житлового найму). Саме безоплатний характер відносин є, на думку автора, підставою для відмежування договорів другої групи від договорів інших груп⁹⁴.

Таку ж кількість груп виділяє у своїй роботі і Ю.В. Романець⁹⁵. Практично всі автори солідарні з виділенням семи основних типів договорів. До них належать договори: 1) спрямовані на передавання майна у власність; 2) спрямовані на передавання майна в користування; 3) спрямовані на виконання робіт; 4) спрямовані на надання послуг; 5) з кредитування і розрахунків; 6) із страхування; 7) із здійснення спільної діяльності.

Класифікація договорів залежно від їхньої правової мети має не лише загальне значення. Вона становить інтерес і при класифікації більш низького рівня, зокрема, класифікації безоплатних договорів.

Безоплатність за своєю суттю є вторинною системною ознакою, що, як правило, лише доповнює правове регулювання, зумовлене спрямованістю зобов'язання. Тому дуже складно установити ті рідкі правові елементи, у яких фактор безоплатності виходить на перший план.

Фактор безоплатності може бути лише як вторинна нормоутворююча ознака, що доповнює й уточнює правове регулювання, визначене спрямованістю зобов'язання. Як наслідок на норми, обумовлені фактором безоплатності, значно впливає спрямованість зобов'язання.

З урахуванням правової мети, для досягнення якої сторони вступають у договірні відносини, можна виділити такі *групи безоплатних договорів*:

- 1) безоплатні договори, спрямовані на передавання майна у власність (договори дарування, пожертви);
- 2) безоплатні договори, спрямовані на передавання майна в користування (договір позички);
- 3) безоплатні договори, спрямовані на надання послуг (договори доручення, зберігання, позики).

Ця класифікація дозволяє зробити висновок, що, вступаючи в безоплатні відносини, суб'єкт права визначає для себе одну мету з багатьох правових цілей. Він прагне безоплатно придбати право власності на річ, одержати майно з умовою повернення аналогічного майна, одержати право лише тимчасового користування річчю тощо.

⁹⁴ Гордон М.В. Система договорів в советском гражданском праве. *Ученые зап. Харьк юрид. ин-та*. Вып. 5. С. 86–87.

⁹⁵ Романець Ю.В. Система договорів в гражданском праве России. Москва : Юрист, 2001. С. 92–93.

Остання з наведених класифікацій відображає найбільш істотні риси договорів у цивільному праві, у тому числі і з огляду на їх оплатний (безоплатний) характер. У зв'язку із цим саме остання класифікація буде покладена в основу подальшого розкриття теми цієї роботи.

ВИСНОВКИ

Деякі цивільно-правові відносини не відповідають традиційним уявленням про оплатність або безоплатність. Відповідно, договори, що опосередковують такого роду відносини, також мають специфіку, що не дає змоги включити їх у традиційну класифікацію договорів за ознакою оплатності (безоплатності). Таким чином, договори про спільну діяльність, простого товариства взагалі не можна класифікувати за ознакою оплатності безоплатності. Такий же висновок зроблено й щодо односторонніх правочинів, які не підпадають під ознаку оплатності або безоплатності. На підставі цього зроблено висновок, що визначеній класифікації підпадають двосторонні правочини (договори). *Зустрічне надання – це благо, що передається однією стороною другій стороні з огляду на визначені, передбачені договором чи законом підстави. Відсутність зустрічного надання свідчить про безоплатний характер договірних відносин сторін.*

З цього зроблено висновок, що стосується безпосередньо договорів. *Безоплатним є договір, укладений в інтересах винятково однієї сторони, коли друга сторона, вступаючи в зобов'язання, не має на увазі одержання якого-небудь зустрічного майнового надання.*

В основному безоплатний характер договорів мало впливає на норми, що відображають спрямованість зобов'язання. Тому більшість норм, що регулюють ті або інші договірні відносини, поширюються як на оплатні, так і на безоплатні відносини. Специфіка ж регулювання безоплатних відносин забезпечується шляхом створення спеціальних правил у рамках одного договірного інституту, що регламентує зобов'язання певної спрямованості, без виділення безоплатного договору в самостійний його тип чи вид (наприклад, договори доручення, зберігання тощо.). Лише у певних випадках оплатний або безоплатний характер відносин є принципово важливим, коли правове регулювання цілком виключає варіантність відносин сторін (договір купівлі-продажу, договір дарування).

АНОТАЦІЯ

Авторами вибрано вектор дослідження питання безоплатних договорів у системі цивільно-правових договорів України та інших країн. Слід зазначити, що неможливо розглянути питання безоплатних договорів без аналізу оплатних договорів, тому в роботі розглянута загальна характеристика договорів з позиції їх оплатного або безоплатного характеру. Проаналізована практика інших країн щодо визначеної проблеми. Визначено, що за цим критерієм класифікуватися

можуть саме двосторонні правочини (договори). Зроблено висновок, що односторонній правочин взагалі не можна класифікувати за ознакою оплатності/безоплатності. Авторами розглянуто вплив фактора безоплатності на характер та зміст договірних правовідносин. Запропоновано авторське визначення таких категорій, як «оплатність», «безоплатність», «зустрічне надання», а також надана класифікація договорів із позиції їх оплатного/безоплатного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Халфина Р.О. Договор в английском праве : моногр. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 319 с.
2. Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1957. 31 с.
3. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права : підруч. / под ред. Д.М. Генкина. Москва : Изд-во иностр. лит., 1950. Т. 1. 483 с.
4. Туктаров Ю.К. Имущественные права как объекты гражданско-правового оборота : моногр. Москва : Статут, 2003. 320 с.
5. Black H.C. Black's Law Dictionary. 6-th ed. St. Paul, Minn: West publishing Co, 1990. 1657 p.
6. Про прибутковий податок з громадян: декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 13-92-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 10. Ст. 77.
7. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 р. № 1192-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.
8. Постанова Правління Національного банку України від 01.11.1995 р. № 269. *Бізнес*. 1999. № 1-2.
9. Максоцкий Р.А. Возмездность и безвозмездность в современном гражданском праве : учеб. пособие. Москва : ООО «ТК Велби», 2002. 171 с.
10. Симолин А.А. Влияние момента безвозмездности в гражданском праве : моногр. Москва : Статут, 2005. 638 с.
11. Бару М.И. Понятие и содержание возмездности и безвозмездности в советском гражданском праве. *Ученые записки Харьк. юрид. ин-та*. 1959. Вып. 13. С. 19–64.
12. Новікова В.В. Безоплатні договори у цивільному праві України : моногр. Харків : Ксилон, 2008. 137 с.
13. Цивільне право України : підручник : У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ : Юринком Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.
14. Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1957. 630 с.

15. Гражданское право : учебник. В 4 т. / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. Москва : Волтерс Клувер, 2004. Т. 1. 816 с.
16. Цивільне право України: Академічний курс : підручн. У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Концерн "Видавничий Дім Ін Юре", 2003. Т. 1: Загальна частина. 520 с.
17. Гражданское право: учебн. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва : Проспект, 1996. Ч. 1. 632 с.
18. Осипова Г.Т. Правовое регулирование сделок, совершаемых гражданами : моногр. Минск : Велби, 1986. 125 с.
19. Гражданское право : учебн. / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. Москва : Статут, 1997. Ч. 1. 472 с.
20. Комментарий к ГК РФ. Ч. 1 (постатейный) / Отв. ред. проф. О.Н. Садилов. Москва : Статут, 2003. 911 с.
21. Гражданское право: учебник. Ч. 1 / под ред Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгалов, В.А. Плетнева. Москва : Изд. группа «Норма-Инфра М», 1998. 464 с.
22. Гражданский кодекс РФ: науч.-практ. коммент. Т. 1 / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина, В. П. Мозолина. Москва : Статут, 1996. 835 с.
23. Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 2. 511 с.
24. Васильев Е.А. Гражданское и торговое право зарубежных государств. Москва : Статут, 2004. Т. 1. 635 с.
25. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.
26. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Москва : Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. 511 с.
27. Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве. *Ученые записки Харьк. юрид. ин-та*. 1954. Вып. 5. С. 65–87.
28. Гражданский кодекс РФ. Ч. 1 / под ред. О.М. Козырь, А.Л. Маковского, С.А. Хохлова. Москва : Статут, 1996. 880 с.
29. Мозолин В.П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. Москва : Наука, 1998. 312 с.
30. Cheshire G.C., and Fifoot C.H.S. Law of Contract, 3-rd ed., 1974. 847 p.
31. Ансон В.Р. Основы договорного права : моногр. / пер. с англ. Под ред. Д.Ф. Рамзайцева. Москва : Междунар. книга, 1947. 456 с.
32. Умов В.А. Дарение, его понятие, характеристические черты и место в системе права. Москва : Тип. Исленьева В.В., 1876. 211 с.
33. Магазинер Я.М. Ответственность государственного учреждения за вред, причиненный его должностными лицами. *Ученые записки Свердлов. юрид. ин-та*. 1945. Т. 1. С. 155–187.

34. Мейер Д.И. Русское гражданское право: моногр. / Под ред. А. Вицына. Петроград : Склад изд. в юрид. кн. маг. Н.К. Мартынова, 1914. 640+42 с.
35. Кечекьян С. Ф. О системе советского социалистического права. *Советское государство и право*. 1946. № 2. С. 41–50.
36. Райхер В.К. Штрафные санкции в борьбе за договорную дисциплину. *Советское государство и право*. 1955. № 5. С. 73–81.
37. Мозолин В.П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. Москва : Наука, 1998. 312 с.
38. Менджул М.В. Правові засади укладення договору управління майном подружжя. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 198–204.
39. Брагинский М.И. Правовое регулирование игр и пари. *Хозяйство и право*. 2004. № 11. С. 22–37.
40. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Казань : Изд-во кн. магазина бр. Башмаковых, 1902. 793 с.
41. Брагинский М.И. Договорное право. Книга 2: Договоры о передаче имущества. Москва : Статут, 2004. 800 с.
42. Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / под ред. Е.А. Флейшиц. Москва : Юрид. лит., 1966. 465 с.
43. Комментарий к ГК РСФСР / под ред. С.Н. Братуся, О.Н. Садикова. Москва, 1975. 336 с.
44. Гражданское право : учебник / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгало, В.А. Плетнева. Москва : Изд. группа «Норма-Инфра М», 1998. 464 с.
45. Толстой В.С. Исполнение обязательств. Москва : Юрид. лит., 1973. 220 с.
46. Principles of European Contract Law / Part 1-2 ed. By O. Lando, H. Beale. The Hague, London, Boston, 2000. 445 p.
47. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 1: Общие положения. Москва : Статут, 2003. 846 с.
48. Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. А.С. Комарова. Москва : Статут, 1996. 322 с.
49. Надьон В.В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : моногр. Харків : Право, 2017. 392 с.
50. Гражданское право России : учебник / Под ред. проф. З.И. Цыбуленко. Москва : Юристъ, 1998. Ч. 1. 464 с.
51. Кабалкин А. Толкование и классификация договора. *Российская юстиция*. 1996. № 7. С. 13–15.
52. Швейцарский обязательственный закон 30 марта 1911 / Пер. А. Гиппиус. Б.м.: Б.и., Б.г. 226 с.
53. Советское гражданское право: учебн. Москва : Юрид. лит., 1965. Т. 1. 560 с.
54. Егоров Ю.П. Сделки в гражданском праве : учебное пособие. Новосибирск : Юрид лит., 1999. 121 с.

55. Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве. Москва : Гос. изд. юрид. лит., 1950. 416 с.
56. Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 3 : Обязательственное право. 837 с.
57. Советское гражданское право : учебник. Москва : Юрид. лит., 1965. Т. 2. 585 с.
58. Гражданское право : в 2 т. / Под ред. В.А. Рясенцева. Москва, 1987. Т. 2. 420 с.
59. Цивільне право України : підручник у 2 кн. / За заг. ред. О.В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 2. 784 с.
60. Цивільне право України : підручник у 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Т. 2. 552 с.
61. Абрамов В.А. Сделки. Договоры. Обязательства: юрид. коммент. Москва : Изд-во «Ось-89», 2004. 240 с.
62. Цивільне право України : підручник : У 2 кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Кн. 1. 861 с.
63. Мичурин Е.О. Сделки. Образцы нотариальных документов. Харьков : Эспада, 2004. 464 с.
64. Советское гражданское право : учебн. / Под ред. Д.М. Генкина. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. Т. 1. 495 с.
65. Жукова Л.Ф. Основы советского гражданского и трудового права: учеб. пособие / Под ред. К.А. Граве. Москва : Высш. шк., 1962. 314 с.
66. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.). Москва : Спарк, 1995. 556 с.

Information about the authors:

Nadon Viktoriia Valentinovna,

Doctor of Law,

Professor at the Department of Civil Law № 2

Yaroslav Mudryi National Law University

77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Pidonenko Viktoriia Vladimirovna,

Postgraduate Student at the Department of Civil Law № 2

Yaroslav Mudryi National Law University

77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine